

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Teologická fakulta
Katedra teologických věd

Diplomová práce

Etické aspekty zacházení s těly zesnulých

Autor práce: Bc. Nikola Viktorová
Vedoucí práce: ThLic. Michaela Vlčková, Th.D.
Studijní obor: Etika v sociální práci
Forma studia: kombinovaná
Ročník: druhý

2022

Prohlášení

„Prohlašuji, že jsem autorkou této kvalifikační práce a že jsem ji vypracovala pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu použitých zdrojů.“

V Prachaticích dne 9. 3. 2022

Bc. Nikola Viktorová

Poděkování

Velice děkuji vedoucí diplomové práce ThLic. Michaelle Vlčkové, Th.D., za cenné rady, připomínky, vstřícnost, trpělivost a metodické vedené práce.

Dále patří mé upřímné poděkování doc. Jakubu Sirovátkovi, Dr. Phil., za přínosné poznámky, doporučení, důslednost a shovívavost. Zároveň bych ráda poděkovala své rodině za trpělivost a podporu během studia.

OBSAH

ÚVOD	5
1 Vymezení pojmů	9
1.1 Co je „zacházení s těly zesnulých“ (pohřební obřad versus pohřbení ostatků)	9
1.2 Proč jednat eticky (etika, morálka, autonomie, lidská důstojnost, lidská práva).....	10
1.3 Sociální práce	18
1.4 Význam etiky pro sociální práci	20
2 Minulost	23
2.1 Pohřbívání na našem území v minulosti	23
2.2 Zacházení s těly zesnulých po úmrtí do pohřbu v naší lidové tradici v minulosti.....	26
2.3 Podoba pohřbu na našem území v minulosti	30
3 Současnost	34
3.1 Dny po smrti do pohřbu v našem kulturním prostředí v současnosti	36
3.2 Podoba pohřbu na našem území v současnosti	39
3.3 Pohřební zvyklosti u vybraných etnických skupin žijících u nás	48
3.4 Pohřební služby.....	51
3.5 Hřbitovy a jejich pracovníci	55
4 Vybrané specifické situace	63
4.1 Zacházení se zemřelými dětmi (předčasně narozenými zemřelými dětmi), možnosti jejich pohřbení, rozloučení rodičů.....	63
4.2 Dárcovství orgánů a jeho etické aspekty	71
ZÁVĚR	78
SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ	81
ABSTRAKT	90
ABSTRACT	91

ÚVOD

„Zajišťování pohřbu, vybavování hrobů, honosnost tryzen- to vše je spíše utěšování živých, než pomoc pro mrtvé (sv. Augustin)“¹

Každý život lidský je ohraničen zrozením a smrtí. Tato nevyhnutelná jistota bývá ovšem dnešní společností vytěšňována. Člověk dneška žije tak, jako by se existence smrti týkala výhradně a pouze těch druhých. Nedovoluje si připouštět vlastní smrtelnost, utíká před myšlenkami na vlastní odchod z tohoto světa. Ovšem často zachází ještě dál a téma smrti přehlíží obecně, odmítá o smrti mluvit i v souvislosti s druhými. Věci, které se smrti bezprostředně týkají, přehlíží, nechce je vidět, nechce se jimi blíže zabývat. Často tak platí, že pokud v našich životech k úmrtí dojde bezprostředně u našich blízkých, v nemálo případech je pro nás tato chvíle naprosto paralyzující a vlastně nevíme, jak ji adekvátně zvládnout. Přichází ochromení z bolesti, ale i z neznalosti praktických rituálů. Nevíme, jak se k zemřelému chovat, co dělat, jak dostat patřičné piety. Nebývalo tomu tak vždy a tato neznalost do našich životů přicházela postupem dějin. V dřívějších dobách bylo naprosto nemyslitelné, ale byla mrtvému člověku neumožněna pocta, kterou si už jen tím, že byl člověkem, zasloužil i po úmrtí. K zemřelému bylo přistupováno s naprostou úctou, dbáno jeho lidské důstojnosti, aniž by se tento aspekt musel nutně pojmenovávat.

Úvodní citát může, vzhledem k tématu této práce, působit možná trochu kontroverzním dojmem, ovšem jeho cílem je zamyšlení z více úhlů pohledu. Vybízí k diskusi o tom, že potřebná pieta, tedy důstojné zacházení se zemřelým, může často pomoci i pozůstalým se s nastalou situací lépe vyrovnat. Ať už jsou okolnosti a „zákulisi“ úmrtí jakékoliv, i o tomto by tato práce měla být. Na jedné straně reflektovat etické aspekty zacházení s tělem zemřelého s ohledem na vyjádření úcty k němu samotnému, na straně druhé vyznávat respekt k člověku jako pomoc pozůstalým.

Cílem mé práce je nejprve porovnat, jak k mrtvým přistupovali lidé minulosti s tím, jak přistupuje k zesnulým člověk dnešní doby. Toto porovnání bych ráda zasadila především do kontextu naší kultury. Získané poznatky bych dále ráda hodnotila na základě reflektování etických principů. Dále chci nastínit některé specifické situace,

¹ PLACHETKA, J. *Velká encyklopedie citátů a přísloví*, s. 35.

kteře přinášejí další etická dilemata a otázky po tom, co je v onu chvílí „správné“. Jedná se konkrétně o zacházení se zemřelými dětmi a o problematiku dárcovství orgánů. Zde bych přednesené poznatky ráda konfrontovala i se sociální prací a poukázala na momenty, kdy právě tato pomáhající profese může být v nelehkých životních situacích nápomocna. Veškeré srovnání a popis jednotlivých fenoménů má teoretický charakter, kdy jsem vycházela především z prostudovaných zdrojů, které jsem porovnávala a hledala v nich podobné znaky, aby následně mohly přinést zobecněné přístupy uplatnitelné v praxi.

Práce je koncipována do čtyř kapitol. První kapitola přináší ve čtyřech podkapitolách obecný popis jednotlivých odvětví, které se mohou doby po smrti dotýkat. Nejprve se zde pokusím o vymezení toho, co vlastně rozumíme pod pojmem zacházení s těly zesnulými. Ráda bych tak poukázala na rozdílnost v chápání slova pohřeb, respektive rozdíl mezi pohřebním obřadem a samotným pohřbením ostatků. Za všechny zde mohu jmenovat jako zdroj informací Naděždu Špatenkovou (*O Posledních věcech člověka. Vybrané kapitoly z thanatologie*). Další podkapitola se zabývá otázkou, proč vlastně jednat eticky. Zde jsou objasněny pojmy jako etika, morálka, autonomie, lidská důstojnost nebo lidská práva. Zcela jasně jsou zde tyto etické principy vymezeny a představeny ve svých základních definicích, ale i v rámci příkladů konkrétních autorů. Tak se dostaneme například k pojetí lidské důstojnosti u Immanuela Kanta (*Základy metafyziky mravů*) nebo Jindřicha Šrajera (*Lidská důstojnost*). Samozřejmě zde nebude opomenuto představení právního pojetí a zmínka o zákonech o pohřebnictví nebo o zdravotních službách. V této úvodní kapitole bych dále vymezila pojem sociální práce, kde jsem využila obecných poznatků například od Oldřicha Matouška (*Slovník sociální práce; Encyklopedie sociální práce*). Lehce jsem nahlédla na postavení sociálního pracovníka v rámci zdravotnictví, který se právě zde nejčastěji setkává s umírajícími a jejich rodinami. Objeví se i stručná analýza osobnosti sociálního pracovníka - jaký by tedy měl být, co by měl do práce s touto cílovou skupinou přinášet. V poslední podkapitole se věnuji propojení etiky a sociální práce. Obecná etika se zde prolíná do konkrétní oblasti lidské činnosti. Zmiňuji zde pojem etika pomáhajících profesí a dále konkrétněji etiku v sociální práci. Znovu je zde akcentována osobnost sociálního pracovníka. Za všechny autory zde mohu jmenovat Ondřeje Fischera a René Milfaita (*Etika pro sociální práci*) nebo Michala Opatrného (*Sociální práce a teologie: inspirace a podněty sociální práce pro teologii*).

Druhá kapitola se věnuje pohřebním zvyklostem v minulosti. Kapitola začíná pohledem na pohřební rituály starých Slovanů, kde jsem využila především poznatků Martina Lutovského (*Hroby předků. Sonda do života a smrti starých Slovanů*) a Martiny Beranové (*Slované*). Následuje stručný přehled pohřebních zvyků a změn, které se na našem území udály napříč časem, kde jsem vycházela především z děl Josefa Ungera (*Pohřební ritus 1. až 20. stol. v Evropě z antropologicko- archeologické perspektivy*) nebo Michaely Králíkové (*Pohřební ritus 16. -18. Století na území střední Evropy*). Závěr této podkapitoly pak patří zmínce o prokremačním hnutí a jeho snaze o změnu v akceptaci pohřbu žehem. Další část druhé kapitoly se zabývá zacházení s těly zesnulých, ke kterému docházelo těsně po úmrtí a trvalo do času pohřbu v naší lidové tradici v dobách minulých. Zde jsou popsány konkrétní zvyky a rituály smrti, které u nás byly dodržovány bezprostředně po úmrtí. Velký zdroj informací v této části přinesla především Alexandra Navrátilová (*Narození a smrt v české lidové kultuře*) nebo Martina Cichá s kolektivem autorů (*Integrální antropologie*). Poslední podkapitola, která se věnuje podobě rituálů smrti a pohřebním rituálům představuje konkrétní popis podoby pohřbu na našem území. Kromě již zmíněné Alexandry Navrátilové jsem zde využila díla Olgy Nešporové (*O smrti a pohřbívání; Století proměn*).

Ve třetí kapitole se dostáváme k pohřebním zvyklostem současnosti. Nejprve jsem považovala za podstatné nastínit postupnou změnu v přístupu ke smrti, která je dnes z našich životů vytěšňována a tak často dochází k absenci znalosti příslušných rituálů, které mohou být nápomocny při adekvátním rozloučením se se zesnulým. Začala jsem popisem prvních chvil po úmrtí a následují praktické kroky, které by v ideálním případě měly nastat, aby pozůstalí dostali patřičné piety a zároveň byli schopni tyto chvíle důstojně zvládnout. Potřebný „návod“ jsem našla například na internetových stránkách www.umirani.cz, ale samozřejmě i z literárních zdrojů. Nápomocna mi tak bylo dílo Heleny Haškovcové (*Thanatologie*) nebo Elisabeth Kübler- Ross (*Odpovědi na otázky o smrti a umírání*). Druhá podkapitola nám má přiblížit podobu pohřbu na našem území v současné době. Na tomto místě se dostaneme nejprve k popisu dnešních katolických církevních obřadů, včetně mše, kde jsem opět využila poznatků Olgy Nešporové (*O smrti a pohřbívání*) a dále Adolfa Adama (*Liturgika. Křesťanská bohoslužba a její vývoj*). Další část se následně věnuje sekulárním pohřebním obřadům, jejichž rozšíření předcházela postupná sekularizace společnosti, přičemž se zde věnuji představení jednotlivých období sekularizace, opět za použití děl Olgy Nešporové. Své místo v této pasáži mají i způsoby pohřbívání

ostatků, kde jsem vycházela z díla kolektivu autorů v čele s Davidem Stejskalem a Jaroslavem Šejvlem (*Pohřbívání a hřbitovy*). Pokusila jsem se zde také rozebrat neustále se rozšiřující praxi, kdy se stále ve více případech objevuje jakákoliv absence rozloučení. Další kapitoly se zabývají pohřebními zvyklostmi u vybraných etnických menšin žijících u nás, kde u romské komunity mohu za všechny zdroje jmenovat kolektiv autorů a jejich *Romové- O Roma. Tradice a současnost- Angoder the akának*. U vietnamské menšiny jsem využila především internetové zdroje, například článek *Vietnamci asi neumírají*. Následuje pohled do oblasti pohřebních služeb, jejich historický vývoj, povinnosti vymezené *Zákonem č. 256/2001 sb. o pohřebnictví* nebo vyhledání jejich nabídky v konkrétních službách v jihočeském kraji. Závěr třetí kapitoly patří poměrně obsáhle hřbitovům a jejich pracovníkům opět především za pomoci materiálů Davida Stejskala a Jaroslava Šejvla nebo Olgy Nešporové.

Pro poslední čtvrtou kapitolu jsem si vybrala dvě specifické situace, kde můžeme hodnotit etické aspekty a kde dochází k setkání s etickými otázkami vzhledem k mrtvému tělu dle mého pohledu nejčastěji. Rovněž zde můžeme reflektovat postavení sociálního pracovníka a jeho přínos při jednání s pozůstalými v nastalých situacích. V prvním případě se jedná o zacházení se zemřelými dětmi, předčasně narozenými zemřelými dětmi, o možnosti jejich pohřbívání a rozloučení rodičů. Je zde kladen důraz na všechny varianty rozloučení, jež se jeví jako účinný nástroj pro zpracování dané situace pozůstalými. Zde se již může promítnout postavení sociálního pracovníka v rámci pomáhající profese. Závěr této podkapitoly tak patří vymezení postavení sociálního pracovníka v rámci zdravotnického multidisciplinárního týmu a jeho přínosu v kontaktu s rodiči, kteří utrpí perinatální ztrátu. Za všechny zdroje bych zde chtěla jmenovat Lenku Pazderu (*Když zemře miminko*), Ilonu Špaňhelovou (*Prázdňá kolébka: jak překonat ztrátu dítěte před porodem nebo těsně po něm*) nebo Ivu Kuzníkovou (*Sociální práce ve zdravotnictví*). Druhou oblastí zájmu je problematika dárcovství orgánů a jeho etické aspekty. Zde pracuji s pojmy transplantace a následně tedy dárcovství orgánů. Nejprve přináším potřebné definice a následně se pokouším předložit různé úhly pohledů, kdy může optikou etiky dojít k problematickým místům. Nápomocny mi byly práce Martiny Munzarové (*Vybrané kapitoly z lékařské etiky I.; Zdravotnická etika od A do Z*) nebo autorů Davida C. Thomasmy a Thomasine Kushner (*Od narození do smrti*).

1 Vymezení pojmů

1.1 Co je „zacházení s těly zesnulých“ (pohřební obřad versus pohřbení ostatků)

V úvodu bych ráda objasnila a vymežila určitou rozdílnost v chápání slova pohřeb. Pohřeb je totiž možné vnímat ve dvou různých rovinách. Zde se tedy budeme zabývat pohřbem ve smyslu pohřebního obřadu a pohřbem coby pohřbením ostatků.

Mnozí jistě chápou pohřeb především jako akt rozloučení se. Jako právě ten pohřební obřad, který probíhá na hřbitově či krematoriu. Pohřeb jako rozloučení pozůstalých spojený se sociálním a psychologickým rozměrem. Pohřební obřad tedy oprávněně patří k nejdůležitějším obřadům v životě společnosti i jedince a patří mezi tzv. přechodové rituály. Přechodový rituál umožňuje všem zúčastněným uvědomit si konkrétní změnu, určitým způsobem ji tak doložit a následně ji uznat.² Zároveň je projevem uznání a úcty k člověku, který došel konce svého života, zemřel a je pochován. Rituál pohřbu tak přináší možnost živým vzdát zemřelému poslední poctu a doprovodit ho na jeho poslední cestě.³ Tento rituál provází lidstvo od počátku jeho existence a jeho možná podoba je obrovsky variabilní. Patří k těm rituálům, jejichž podoba se enormně liší podle národnosti, věku, pohlaví nebo společenského postavení jedince. Stejně jako jiné přechodové rituály (jako jsou svatba nebo křest) prochází neustálými proměnami v čase. Tyto proměny mohou být občas nepatrné, jindy pak zcela zásadní. Tím, co všechny podoby pohřebních rituálů spojuje napříč časem, je existence pozůstalých a jejich potřeba vyrovnat se se smrtí blízké osoby.⁴ V současné společnosti je pohřeb chápán tak, že má význam především pro pozůstalé, nikoli pro zemřelého. Pohřeb tak dnes často nekonáme, abychom oslavili zemřelého, jako tomu bylo v minulosti, nýbrž abychom „utěšili“ pozůstalé. Ti mohou onu útěchu nalézt v přítomnosti jiných lidí, jelikož rituály posilují pocit vzájemnosti. Pohřební obřad tak uznává význam a smysl truchlení a dává projevům zármutku sociální rozměr.⁵

K různým podobám rozloučení se dostanu v následujících kapitolách, ale s ohledem k tématu práce bylo zde vhodné zmínit právě onen dvojí náhled: na jedné

² Srov. KARLOVÁ, J. *Slavnosti a rituály jako zpráva o obrazu světa*, s. 126.

³ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *Význam a funkce pohřebního rituálu*. In. ŠPATENKOVÁ, N. et al. *O Posledních věcech člověka. Vybrané kapitoly z thanatologie*, s. 165.

⁴ Srov. VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály: Systematické studium rituálů*, s. 136- 137.

⁵ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *Význam a funkce pohřebního rituálu*. In. ŠPATENKOVÁ, N. et al. *O Posledních věcech člověka. Vybrané kapitoly z thanatologie*, s. 166.

straně konstatovat nejrozmanitější kulturní odlišnosti podepisující se na podobě pohřbu, který pro zemřelého symbolizuje a stvrzuje jeho důstojnost, která smrtí nekončí; na druhé straně akcentovat pohřební obřad jako pomoc přeživším vyrovnat se se ztrátou milovaného člověka.⁶ Je třeba reflektovat etické aspekty pohřebního obřadu i u pozůstalých. Pohřební rozloučení tedy ze sociologického hlediska chápeme, jak bylo řečeno, jako loučení se zemřelým, který za svého života pro blízkou i širší rodinu, přátele, sousedy mnoho znamenal a nějakým způsobem významně ovlivňoval jejich každodenní životy, tedy oslavou lidského života. Na straně druhé jako vyjádření podpory pro pozůstalé.

Dalším možným pojetím pohřbu, je chápání pohřbu nikoli jako obřadu, ale jako samotného pohřbení ostatků zemřelých. V jedné z následujících kapitol bych se tak ráda detailně věnovala popisu způsobů pohřbívání lidských těl, tedy jejich uložení do země v rakvi či stále častěji využívané kremace. Samotnému pohřbení tak může předcházet onen pohřební obřad, který probíhá jako obřad v kostele nebo obřadní síni a jehož podobě bude věnována jedna z následujících kapitol. Odborná literatura totiž uvádí, že středem každého pohřbu jsou přirozeně pozůstalí, ale jeho vrcholem by mělo být hrobové místo na hřbitově.⁷

1.2 Proč jednat eticky (etika, morálka, autonomie, lidská důstojnost, lidská práva)

Abychom mohli vůbec hodnotit určité etické aspekty té které lidské činnosti, měli bychom si na tomto místě předně vyjasnit pojmy, se kterými chceme primárně operovat. Co je etika? Jakou má spojitost s morálkou? Proč je důležité reflektovat autonomii člověka či jeho důstojnost?

V dnešní době se volání po etice a etickém jednání stává stále více hlasitým, nabývá na aktuálnosti ve všech sférách lidského bytí. Z tohoto zájmu celkem logicky vyplývá určitá potřeba orientace, vytvoření jakéhosi řádu, ale i hledání smyslu života. Tato silná potřeba je člověku přirozeně vlastní a svědčí o tom, že bez mravních východisek nelze řešit žádný problém.⁸ Vysoce pravděpodobné také je, že se etika

⁶ Srov. KERRIGAN, M. *Historie smrti: Pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*, s. 18-19.

⁷ Srov. tamtéž, s. 199.

⁸ Srov. MUNZAROVÁ, M. *Úvod do studia lékařské etiky a bioetiky*, s. 5.

dostává do centra pozornosti v různých oblastech každodenního života, jelikož často dochází ke krizi hodnot, která zpochybňuje tradiční vzory. Vznikají nám dříve neznámé situace a můžeme pozorovat i proměnu v mezilidských vztazích, kterou nám mohla přinést větší míra svobody spojená například s větší mírou nároků na vztahy.

Zcela jednoduše můžeme tvrdit, že základním etickým principem je konat dobro a vyhýbat se zlu. S tímto tvrzením by měly být v souladu všechny etické systémy. Dobro by mělo být vždy ohniskem i konečným cílem jakékoliv teorie či konání, které je mravně obhajitelné.⁹ Etika je obecná teoretická disciplína, která se zabývá pravidly správného lidského jednání. Jde o teorii zkoumající, jaké jednání člověk v určité situaci zvolí.¹⁰ Je vědou o mravnosti, teorií, kritickou reflexí a rozumovým zkoumáním lidské morálky. Pomáhá člověku pochopit, z čeho vychází způsob lidského myšlení a jednání. Praxí etiky je morálka neboli systém pravidel, kterými se má člověk v životě řídit. To ostatně vyplývá již z názvu etiky, který pochází z řeckého *éthos* neboli mrav, způsob jednání.¹¹ Pojem etiky je velmi důležité vyjasňovat právě v souvislosti s morálkou, a to zejména proto, že etika je filozofická disciplína zabývající se předně morálkou.

Spolu s pojmem morálka přichází celá řada definic a možností, jak ji vysvětlit, ovšem pak se můžeme setkat s problémem sjednocení se v názoru, co tedy morálka skutečně znamená. Podstatou morálky je především to, že označíme-li něco za morální, uvědomujeme si rozdíl mezi dobrem a zlem. To nám pak dává možnost rozeznat, co je mravně správné a co naopak mravně nepřijatelné.¹² Takovému pojetí morálky bychom mohli přisoudit obecnou platnost a tím, že vyzdvihneme její schopnost vidět rozdíl mezi dobrem a zlem, ji můžeme přiblížit i člověku, který o morálce neví vůbec nic.

Můžeme říci, že morálka představuje etickou praxi, tedy určitý ideální způsob uvažování, rozhodování a svobodný postoj člověka ve struktuře hodnot a pravidel své kultury. Morálka je proto sdílený, nereflektovaný a žitý systém nepsaných pravidel a hodnot, které se vytvářejí po dobu celé existence lidstva a je v nich zaznamenána veškerá lidská zkušenost. „Morální“ je přechodem mezi jednáním jednotlivce a chováním větších společenských skupin nebo celé společnosti je to systém vztahů, který vzniká na pochopení dobrého a špatného a může být vyjádřen různě – od přísloví až po normativně morální struktury.¹³ A etika nám pak tuto žitou praxi zkoumá.

⁹ Srov. MUNZAROVÁ, M. *Zdravotnická etika od A do Z*, s. 15.

¹⁰ Srov. BANKS, S. *Ethics and values in social work*, s. 4.

¹¹ Srov. BÍLÝ, J. *Základy etiky, estetiky a religionistiky*, s. 11.

¹² Srov. DOROTÍKOVÁ, S. *Morálka a sociální soudržnost*, s. 8.

¹³ Srov. BRÁZDA, R. *Srovnávací etika*, s. 11.

I přes to, že se tato práce bude dále zabývat fenoménem smrti a především tím, co se odehrává po ní, je potřebné zmínit několik aspektů lidství, které je nezbytné při naší intervenci brát na zřetel. Patří sem mimo jiné autonomie a lidská důstojnost.

Autonomii považujeme za významnou životní hodnotu a je vysvětlována jako složitý, multidimenzionální jev v tom smyslu, že se dotýká všech rozměrů lidské existence – fyzické, mentální, spirituální, kulturní, sociální, ekonomické i politické. Pojem osobní autonomie bývá ztotožňován s individuální svobodou, soukromím, sebeovládáním, někdy je pojímán jako svobodná vůle či volba, respektive rozhodování. Je spojován s kritičností a nezávislostí ve vytváření a vyjadřování názorů, přesvědčení, s reflexí vlastních zájmů, jejich prosazováním, se samostatným určováním a naplňováním cílů, projektů a plánů, s realizací vlastních hodnot.¹⁴ Princip autonomie je jeden ze zásadních etických principů v sociální práci, který se úzce dotýká života každého člověka, i toho umírajícího. Tento etický princip poukazuje na to, že každý člověk by měl mít právo určovat své chování a jednání podle svých vlastních etických zásad. Zároveň by každý člověk měl ctít autonomii druhého a připustit jeho volbu podle jeho osobních hodnot a přesvědčení. V sociální práci se pak obzvlášť na autonomii klade silný důraz.¹⁵ Na autonomii lze nahlížet ve dvou rovinách. První je již zmíněná rovina etických principů, kde autonomie působí jako absolutní a ideální kategorie. Jako etický princip je autonomie absolutní a nedotknutelná. Druhá je rovina praktické situace, kdy je autonomie chápána jako faktická schopnost v dané situaci. Z tohoto důvodu je tedy relativní, přítomná někdy více a někdy méně. Optikou této práce budeme reflektovat především tuto variantu druhou.¹⁶ Potřeba autonomie vychází z potřeby být svobodný, rozhodovat sám za sebe, z potřeby uznání a vážnosti. Člověk může být sice fyzicky závislý, ale i zároveň psychicky zcela autonomní.¹⁷ Význam respektu k autonomii člověka spočívá ve snaze, aby mohl vést co nejsvobodněji svůj život způsobem, který považuje za nejsprávnější, i v případě částečné či úplné bezmoci. K tématu této práce sem můžeme započítat jako praktický projev například informovaný souhlas, princip dříve vysloveného přání a zástupné rozhodování.¹⁸ Na základě respektu k autonomii druhého můžeme jako pomáhající pracovníci

¹⁴ Srov. SÝKOROVÁ, D. *Autonomie ve stáří: Kapitoly z gerontosociologie*, s. 73- 75.

¹⁵ Srov. KUTNOHORSKÁ, J. *Etika v ošetrovatelství*, 84-85.

¹⁶ Srov. NEČASOVÁ, M. *Úvod do filozofie a etiky v sociální práci*, s. 56.

¹⁷ Srov. PICHAUD, C., THAREAU, I. *Soužití se staršími lidmi*, s. 39- 40.

¹⁸ Srov. BYDŽOVSKÝ, J., KABÁT, J. *Ošetrovatelství a sociální práce v paliativní péči*, s. 82.

nasměrovat rodinu a blízké při rozhodování o splnění či nesplnění posledních přání zemřelého.

Abychom mohli hodnotit zacházení s mrtvým lidským tělem, je důležité pochopení, z čeho by měla úcta k zemřelému vycházet, proč by měla být zachována a jakou roli v těchto úvahách hraje také již zmiňovaná lidská důstojnost. Ač je pojem lidská důstojnost v dnešní době slovním spojením stále více užívaným a setkáváme se s ním především v lékařské a ošetrovatelské literatuře, jeho vymezení nebývá nijak jednoduché nebo zcela konkrétní. Na lidskou důstojnost tak můžeme pohlížet optikou filozofickou, tak teologickou, k čemuž docházelo především v minulosti. Pokud tedy pochopíme podstatu lidské důstojnosti, bude pro nás snazší s ní pracovat a lépe si ji tak ukotvíme v kterékoliv oblasti lidské činnosti. Smutným zjištěním je fakt, že někteří lidé často používají pojem důstojnost člověka spíše ve smyslu stereotypně zažitého slovního spojení, aniž by se hlouběji zamýšleli nad jeho obsahem. Jelikož je však otázka lidské důstojnosti velice těsně spjata právě s konečným obdobím lidského života, je její vymezení pro potřeby této práce nezbytné. Právě v období umírání a v době po něm je zcela zásadní všechny naše kroky a jednání směřovat právě s ohledem na lidskou důstojnost. Ať už jsme pomáhající, doprovázející, příbuzní nebo jiní účastníci přicházející do kontaktu se zesnulým.

Každému člověku náleží nezcizitelná důstojnost, kterou získává už jen tím, že je člověk. Od nikoho, ba ani v důsledku ničeho, ji nedostává. Mravní důstojnost vlastní každý člověk jako neoddělitelný atribut spojený se samotným obsahem lidství, který se týká celé jeho osoby.¹⁹ S ohledem na téma této práce dále můžeme reflektovat, že lidská důstojnost vychází právě z pojmu osoby člověka a jedno z jejích vymezení říká, že se jedná o všechna etická rozhodnutí, včetně těch, jež se týkají péče o zdraví. Dále musí uspokojovat vrozené i kulturní potřeby každé lidské osoby jakožto člena lidského společenství.²⁰ Zde tak můžeme tvrdit, že za kulturní potřebu by se dalo považovat právě i adekvátní zacházení s tělem zesnulého po jeho smrti a v neposlední řadě i podoba pohřbu s ohledem na tradici, ve které žije.

Jindřich Šrajer rozlišuje dvojí pojetí lidské důstojnosti, které nám spojení důstojnosti se smrtí ještě přiblíží. Tedy pojetí inherentní (ontologické), které připisuje důstojnost všem lidem bez rozdílu. Každému člověku je dána bez ohledu na jeho společenské postavení, zásluhy, vlastnosti, barvu pleti, náboženské přesvědčení, věk,

¹⁹ Srov. ROTTER, H. *Důstojnost lidského života*, s. 27.

²⁰ ONDOK, J. P. *Bioetika. Biotechnologie a biomedicína*, s. 61.

výkonnost a jiné atributy. Každý člověk má dle tohoto pojetí právo na respektování svojí důstojnosti právě proto, že je člověkem – náleží mu tak od narození, jelikož vyplývá ze samotné podstaty lidského bytí. Dle tohoto pojetí nemůže člověk svou důstojnost nikdy ztratit. Na druhé straně stojí pojetí kontingentní, kde není lidská důstojnost vnímána jako mravní požadavek, není tedy přiznávána všem lidem, což je z našeho pohledu něco neakceptovatelného. Kontingentní pojetí tak představuje důstojnost spíše jako individuální zásluhu či společenské postavení. Odvozuje se především od kvalit člověka a jeho způsobu života. Člověk tak může důstojnost v průběhu života získat, dokonce opakovaně, ale kdykoliv ji může i ztratit. Dle Šrajera je pak inherentní pojetí neúplné, a tak navrhuje obě koncepce propojit a z kontingentního převzít konkrétní atributy důstojnosti.²¹

Ze všeho výše řečeného vyplývá, že je nutné a potřebné lidskou důstojnost chránit a zároveň k ní rozvíjet a podporovat respekt, neboť je nedotknutelná. Každý člověk tak na ni má právo a je důvodem, pro který by neměl být nikdy nucen k něčemu, co odporuje jeho přesvědčení a svědomí. Uznáním lidské důstojnosti zajišťujeme člověku volnost a možnost, aby svůj život prožíval naplno a ve všech ohledech smysluplně. Důstojnost člověka je bezpodmínečná, platí vždy. Nelze ji stupňovat, je konstantní a platí bez ohledu na rasu, pohlaví, sociální národnost apod.²²

Abychom lidskou důstojnost promítli v rámci dnešní společnosti, je na místě říci, že vyspělé demokratické státy dnes mají pojem lidské důstojnosti zakotven ve svých ústavách a zákonech. Kodifikace lidských práv v dnešní společnosti vyjadřují respekt k důstojnosti člověka. Můžeme je chápat mimo jiné jako jistý produkt sekularizačního procesu, ve které dochází mimo jiné k překonání jednotného nábožensko-politického chápání světa a postavení člověka v něm. O lidských právech a možnosti jejich uplatňování můžeme hovořit až v případě, kdy je člověku přiznána individuální svoboda, která vychází ze svobodného (sebe)určení.²³ Lidskými právy pak rozumíme práva, která nám náleží od přirozenosti jakožto lidským bytostem. Člověk tato práva má tedy od své přirozenosti, stát mu je má zaručovat, jelikož ten tu existuje především kvůli člověku jako takovému. Právě v těchto právech jde o základní podmínky důstojného lidství.²⁴

²¹ Srov. ŠRAJER, J. *Lidská důstojnost a sociální práce*. In *Sociální práce/ Sociálna práca*, s. 110.

²² Srov. HENRIKSEN, J., O., VETLESEN, A., J. *Blízké a vzdálené*, s. 104-105.

²³ Srov. ŠRAJER, J. *Lidská důstojnost. Pracovní, nekorigovaný text. Určen pouze ke studijním účelům*, s. 45.

²⁴ Srov. ANZENBACHER, A. *Úvod do filozofie*, s. 314.

Jelikož chceme reflektovat lidskou důstojnost i v přístupu k zacházení s lidskými ostatky, je pro nás následující poznatek zásadní. K člověku jako k celku totiž patří nejen jeho vědomí, skrze které si uvědomuje své „já“, tedy svou existenci, ale i celé jeho tělo. Důstojnost člověka je tedy na jeho mrtvé tělo také vázána a to i v případě, že osoba již zemřela a nezvratně postrádá své vědomí. I z tohoto důvodu je zde společností vyžadováno, aby i s tělem bylo zacházeno s patřičnou úctou, která mu přirozeně náležela i za života. Z tohoto tedy vyplývá, že smrtí lidská důstojnost nezaniká, ale přetrvává v podobě určité piety, tedy jinými slovy právě v důstojném zacházení s lidskými pozůstatky i v ochraně lidských ostatků.²⁵ Je důležité si uvědomit, že pokud je mezi živými lidmi úcta tím, čím se řídí lidské vztahy, pak se přirozeně úctou k zesnulému myslí ta, které se člověku dostávalo i během života. Tak tedy vůči mrtvým tělům platí v tomto ohledu jisté povinnosti a adekvátní zacházení ze strany živých i nadále.²⁶ Jednoduše tak můžeme říci, že člověk, který stojí na prahu svého života, by z něj měl odejít důstojně z veškeré výkladové podstaty důstojnosti. Samozřejmě i s vědomím, že jeho důstojnost bude zachována i po jeho odchodu. Je tedy pochopitelné, že při doprovázení umírajících, ale i v období po jejich skonu, je téma lidské důstojnosti považováno za bytostně důležité.

Člověka s jeho absolutní hodnotou si zde můžeme ilustrovat na příkladu pojetí důstojnosti u Immanuela Kanta (1724–1804). Jako jeden z nejvýznamnějších představitelů západní filozofie formuloval své myšlenky o významu lidské důstojnosti mimo jiné ve svém díle *Základy metafyziky mravů*. Kant odvozuje lidskou důstojnost pouze s odkazem na lidský rozum a lidského ducha. Považuje ji za bezpodmínečnou a nesrovnatelnou hodnotu. Mít důstojnost podle něho znamená mít absolutní, nevyčíslitelnou hodnotu, být neprodejný. Kant rozlišuje u člověka to, co má cenu, a to, co má důstojnost. Na místo toho, co má cenu, může být dosazeno také něco jiného jako ekvivalent. Doslovně tak říká: „*V říši účelů má vše buď cenu anebo důstojnost. Co má cenu na tomto místě lze položit i něco jiného jakožto rovnomocninu, naproti tomu to, co je povýšeno nade vši cenu, tudíž rovnomocniny nedopouští, má důstojnost.*“²⁷ Jednodušeji řečeno, naproti tomu to, co je nutné povýšit nad každou cenu, a tudíž tedy nedovoluje žádný ekvivalent, to je to, co má důstojnost. Kant ovšem pojetí důstojnosti dále rozšiřuje, když popisuje: „*[...]to však, co tvoří podmínku, za které jedině může*

²⁵ Srov. MILFAIT, R. *Teologická etika*, s. 45.

²⁶ Srov. DAVIES, D. *Stručné dějiny smrti*, s. 65.

²⁷ KANT, I. *Základy metafyziky mravů*, s. 61.

*něco bytí účelem o sobě, má hodnotu ne pouze relativní, tj. cenu, nýbrž hodnotu vnitřní, tj. důstojnost.*²⁸ Toto tvrzení můžeme ještě opsat jinými slovy, kdy tedy člověk nesmí být výlučně používán jako prostředek pro jiné účely. Ono „mít důstojnost“ tak znamená být účelem sám o sobě. Není tak možné poměřovat člověka v cenách, jelikož má svoji důstojnost. Člověk tak nesmí být nikdy používán jako prostředek, nýbrž musí být vždy uznáván jako účel. Formulaci účelu o sobě můžeme chápat jako filosofické odůvodnění lidské důstojnosti.²⁹ V dalších pasážích *Základů metafyziky mravů* používá Kant pojem důstojnost ve spojitosti s dalšími rozličnými způsoby náhledů. Mohu zde jmenovat například pojetí důstojnosti jako kvalitu zákonodárství, kterou hodlá vyjádřit nepodmíněnost a nesrovnávatelnost, kterou ztotožňuje s úctou, což ilustruje pomocí tvrzení: „*Autonomie jest tedy důvodem důstojnosti přirozenosti člověka i každé rozumné bytosti.*“³⁰ S ohledem na etické zaměření této práce, lidskou důstojnost a tím, co bylo řečeno výše, je zcela zásadní zmínit to stěžejní, kdy Kant za eticky nejhodnotnější jednání pokládá konání dobra někomu, ke komu nemáme žádný osobní kladný vztah. Dokonce můžeme říci, že čím méně je náš vztah k někomu kladný, tím je naše konání dobra vůči tomuto člověku eticky hodnotnější. Pokud chceme vykonat vůči druhému něco dobrého, máme být vždy motivováni skutečnou touhou pomoci, která je podpořena vnitřním vědomím, že máme pomoci zcela bezpodmínečně. Rozum tento mravní zákon sám nalézá a v případě potřeby jej dokáže použít. Toto kritérium mravnosti s ohledem na lidskou důstojnost najdeme především v Kantově praktickém imperativu, kterým říká: „*Jednej tak, abys používal lidství jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého vždy zároveň jako účel a nikdy pouze jako prostředek.*“³¹ Kant tak upozorňuje, že důstojnost člověka se týká jeho bytí, ve kterém je uskutečněn jako svobodná, rozumná a odpovědná bytost. Bytost, která respektuje jak sebe sama, tak i druhé, právě jako osoby se svou důstojností.

Určitou adekvátní podobu etického zacházení s lidskými ostatky nám může zaručovat, jak již bylo zmíněno, hledisko právní. Lidské tělo a všechny jeho části jsou již od dob římského práva zvláštní právní kategorií. V dobách římského práva lidské tělo patřilo do kategorie tzv. *res extra commercium*, což pojímalo věci, s nimiž druhé osoby nemohly nijak nakládat, nemohly je vlastnit, nešlo s nimi obchodovat

²⁸ KANT, I. *Základy metafyziky mravů*, s. 61.

²⁹ Srov. POPOVIČOVÁ, D. *Lidská důstojnost jako filosoficko-právní pojem*, s. 227.

³⁰ KANT, I. *Základy metafyziky mravů*, s. 63.

³¹ Tamtéž, s. 44.

a podobně.³² Nynější české pojetí na toto římské navazuje, i dnes platná legislativa nepovažuje lidské tělo za věc v právním smyslu, což shledáme v zákoně č. 89/2012 Sb., tedy občanského zákoníku.³³ V tomto pojetí se promítá zásada nedotknutelnosti člověka a dále na ní přirozeně navazuje jiné ustanovení stejného občanského zákoníku, které zde zdůrazňuje důstojné zacházení s tělem zemřelého. Můžeme zde vycházet také z transplantčního zákona, kde se mimo jiné říká, že lidské tělo a jeho části nesmějí být zdrojem finančního prospěchu nebo jiných výhod. Shrnuli jsme tak hned několik důležitých aspektů naší problematiky, tedy zásada nedotknutelnosti člověka, zásada důstojného zacházení se zemřelým tělem a zásada zákazu finančního prospěchu, jenž tvoří právní východisko při jakémkoliv nakládání s tělem zemřelého.³⁴ Je vskutku zásadní, že i legislativa zaručuje alespoň elementární úroveň určitého zachování důstojnosti zemřelého člověka.

Existují však ještě další zákony, které dále specifikují podobu nakládání s lidskými ostatky. Se zákonem o pohřbivnictví se blíže seznámíme v jedné z následujících kapitol, proto můžeme přistoupit k zákonu o zdravotních službách. Zde sice již není explicitně vyzdvihnuta lidská důstojnost i v době posmrtné, ale jsou tu definovány úkony, které lze s mrtvým tělem člověka učinit, tedy i tak jednat s ohledem na něj. Tento zákon tak určuje, že se s lidským tělem po úmrtí může nakládat pouze omezeně, ne tedy svévolně a pouze za účely diagnostickými, vědeckými nebo výzkumnými. S tělem může být tedy zacházeno pouze za účelem prohlídky tohoto těla. Dále se povoluje pitva, včetně odběru biologického materiálu pro diagnostické účely, odběr orgánů pro transplantace dle transplantčního zákona. Patří sem také odběry částí lidského těla, tkání nebo buněk za nejrůznějšími účely, často jako prvek následné další léčby nebo pro využití v lékařské vědě, výzkumu či výukovým účelům.³⁵

Pokud se ještě vrátíme k pojmu důstojné zacházení s tělem zemřelého, povinnost jeho dodržování, jak již bylo řečeno, je vyžadována na několika místech právního řádu. Zákon o pohřbivnictví dokonce kromě důstojnosti zemřelého akcentuje též mravní cítění pozůstalých a veřejnosti.³⁶ Provinění proti tomuto ustanovení je dokonce pokutováno až do výše 50 tisíc Kč. Problémem ovšem zůstává, že tyto pojmy nejsou na žádném

³² *Právní úprava lidského těla po smrti* [online], [cit. 9. 12. 2021]. Dostupné na WWW: <https://www.epravo.cz/top/clanky/pravni-uprava-lidskeho-tela-po-smrti-103480.html>.

³³ *Občanský zákoník* [online], [cit. 9. 12. 2021]. Dostupné na WWW: <https://justice.cz/novy-obcansky-zakonik>

³⁴ Srov. *Právní úprava lidského těla po smrti* [online], [cit. 10. 12. 2021]. Dostupné na WWW: <https://www.epravo.cz/top/clanky/pravni-uprava-lidskeho-tela-po-smrti-103480.html>.

³⁵ Srov. Zákon 372/ 2011 Sb. o zdravotních službách a jejich poskytování ve znění k 20. 11. 2021.

³⁶ Srov. Zákon 256/ 2001 Sb. o pohřbivnictví a o změně některých zákonů ve znění k 22. 11. 2021.

místě blíže specifikovány. Dosti pravděpodobným faktem tak zůstává, že jejich interpretace může mít mnoho podob a též záleží, kdo bude případné následné porušení, tedy provinění proti důstojnosti zemřelého člověka, posuzovat.

1.3 Sociální práce

Při nahlédnutí do odborné literatury a bližším seznámení s definicemi sociální práce by se na první pohled mohlo zdát, že oblast sociální práce nikterak nesouvisí jak s koncem života, tak především ne s obdobím po něm. Jedna z definic Oldřicha Matouška říká, že sociální práce je společenskovední disciplínou, ale i praktickou činností, jejímž cílem je odhalování, vysvětlování, zmírňování a řešení sociálních problémů. Sociální práce se opírá jednak o rámec společenské solidarity, jednak o naplňování individuálního lidského potenciálu.³⁷ Sociální práce jako soubor činností má za úkol vyvíjet přímé, na člověka a jeho rodinu bezprostředně působící úsilí k zachování celistvosti člověka.³⁸ Je důležité si také uvědomit, že se sociální práce coby pomáhající profese dotýká nejrůznějších oblastí lidského života – těch, v nichž dochází k interakci člověka a jeho prostředí. Sociální práce má před sebou obraz jak konkrétního člověka, tak i celostní pohled, ve kterém se zaměřuje na fundamentální problém. Mezi základní principy sociální práce, které je potřeba vyzdvihnout i s ohledem k tématu této práce patří důraz na individualitu klienta a respektování jeho osobnosti.³⁹ Abychom mohli reflektovat postavení sociálního pracovníka v oblasti péče o umírající a především pak o pozůstalé a přinášet jim patřičnou podporu, je důležitým faktem, že sociální práce v této oblasti musí zahrnovat odborné znalosti i z jiných oblastí a praxí v sociálních situacích. Přirozeně pak přechází z podpory umírajících na podporu truchlících pozůstalých, kteří jsou psychicky a emočně otřeseni a vyčerpáni dlouhodobým stresem.⁴⁰

Jaká je tedy role sociálního pracovníka například v oblasti zdravotnictví, kde nejčastěji s umírajícími a jejich rodinami může přijít do kontaktu? Čím by měl vládnout? Základní etickou kompetenci sociálního pracovníka vyjadřuje citlivé jednání vůči druhému člověku, klid a ochota naslouchat konkrétnímu životnímu příběhu

³⁷ MATOUŠEK, O. *Slovník sociální práce*, s. 213.

³⁸ MŮHLPACHR, P. *Sociální práce*, s. 28.

³⁹ Srov. MACKOVÁ, M. *Sociální práce s umírajícími a pozůstalými*, s. 93.

⁴⁰ Srov. MATOUŠEK, O. a kol. *Encyklopedie sociální práce*, s. 375.

a porozumění životní situaci. Sociální pracovník tak vychází při svém jednání a následném rozhodování z komplexnosti morálních, etických a právních faktorů.⁴¹ Potřeba sociálních pracovníků, kteří by uspokojovali psychosociální potřeby pacientů či klientů je zřejmá, avšak jeho postavení v týmu specialistů například právě ve zdravotnickém kolektivu není stále zcela vyjasněné. Často tak dochází k problémům ve vzájemné komunikaci či vymezování kompetencí a náplně práce. V oblasti zdravotnictví především potřebuje sociální pracovník nabýt pocitu respektu a zároveň touží po vědomí sounáležitosti s ostatními profesionály oboru, se kterým spolupracuje.⁴² Nutné je si však uvědomit, že této chtěné pozice se sociálním pracovníkům dobývá velice stěží, jelikož sociální pracovník byl dlouhou dobou zdravotníky chápan jako „pouhý úředník“, který si od klientů drží odstup. Svoje nynější, alespoň prozatímní místo, si musel vybojovat a dokázat, že je nejenom odborníkem, ale především člověkem. Začal tedy vystupovat méně profesionálně, neskrýval své pohnutí, uměl odhadnout, jak se k nemocnému přiblížit, ale zároveň kdy naopak zanechat odstup. Naučil se naslouchat a především mít na nemocného čas. Zároveň přestal skrývat nejistotu a bolest, stal se autentickým.⁴³ Ona autenticita se časem ukázala jako velice zásadní devízou. Právě opravdovost se při práci s umírajícími a především s jejich rodinami ukázala jako velice potřebnou a důležitou částí chování pečujícího pracovníka. Rozumí se jí především upřímnost komunikace a zájmu o problémy, obtíže a přání umírajícího, potažmo rodiny. Nezbytným základem přístupu je také pravda. Každý člověk má právo na pravdivé, přiměřené a srozumitelné informace. Zde pak samozřejmě platí, že informování by mělo být vždy co nejšetrnější. Je zásadní, aby neodmítalo veškerou naději.⁴⁴

Pokud má tedy dnes pozice sociálního pracovníka ve zdravotnickém multidisciplinárním týmu své místo, bývá jeho podoba bohužel spíše na úrovni odborného sociálního poradenství, nikoliv na úrovni psychosociální. Komplexnost péče v medicíně dnes vyžaduje propojení spolupráce celého odborného týmu, do kterého nepochybně i sociální pracovník patří. Právě nutnost tzv. celostní neboli holistické péče, která vnímá člověka se všemi jeho potřebami, nejen tedy těmi fyzickými,

⁴¹ Srov. BANKS, S. *Ethics and values in social work*, s. 11.

⁴² Srov. KUZNÍKOVÁ, I., *Sociální práce ve zdravotnictví*, s. 23.

⁴³ Srov. DOSTÁLOVÁ, O., ŠIKLOVÁ, J. *Sociální práce v paliativní medicíně*. In VORLÍČEK, J. a kol. *Paliativní medicína*, s. 488.

⁴⁴ Srov. KALVACH, Z. *Umírající*. In MATOUŠEK, O. a kol. *Encyklopedie sociální práce*, s. 374.

ale i psychickými, sociálními a spirituálními.⁴⁵ Právě pro tyto případy by měla fungovat role sociálního pracovníka, tedy specialisty, který se zaměřuje právě na péči psychosociální. Zůstává totiž nezpochybnitelným a praxí potvrzeným faktem, že například pozůstalí mají často potřebu o ztrátě mluvit, a to nikoliv pouze z hlediska příčin úmrtí a možných zdravotních dopadů, ale i právě z pohledu psycho-socio-spirituálního. Zde by tak mohl stát sociální pracovník jako někdo, kdo nabídne již avizovanou emoční podporu, ale i ryze praktickou pomoc třeba zrovna v situacích, kdy by měla být zohledňována lidská důstojnost pozůstalých.

1.4 Význam etiky pro sociální práci

I přes to, že se tato práce nebude primárně zabývat etickými aspekty v rámci sociální práce, domnívám se, že poukázat na jejich propojení je zde nezbytné. Obecná etika se promítá do konkrétních oblastí lidské činnosti. Etiku sociální práce, stejně jako etiku zdravotnictví, která v této práci může také rezonovat, můžeme zahrnout pod společný pojem etika pomáhajících profesí. Profesní etiku charakterizujeme tedy jako reflexi norem a morálního jednání v rámci určité profese,⁴⁶ zde tedy sociální práce. Jejím předpokladem se stala skutečnost, že práce a rozhodování pracovníků má nezávislou a autonomní povahu. Jedině pak můžeme hovořit o etických aspektech výkonu dané profese. Profesní etika na jedné straně fixuje všeobecné etické normy společnosti, na druhé straně pak zároveň i specifické mravní postuláty vyplývající ze statusu dané profese.⁴⁷ Nejčastějším přístupem k profesní etice je snaha určit etické principy, které ukazují směr našemu konání a ze kterých vychází naše rozhodování. Morální principy představují široký morální základ profese. Etické uvažování a rozhodování má být aplikací těchto principů do žité praxe. Profesní etiku si tak osvojujeme nejprve jako informaci, později však i jako hodnotu, kterou jsme ocenili na základě vlastního prožitku.⁴⁸

Téma etiky v sociální práci se u nás v České republice začíná hlouběji reflektovat až v posledních desetiletích. Oproti tomu lze poukázat na země západní Evropy, které mají v této oblasti určitý náskok. Zde se totiž zájem o profesní etiku, tedy

⁴⁵ Srov. SVATOŠOVÁ, M. *Hospice a umění doprovázet*, 20-21.

⁴⁶ NEČASOVÁ, M. *Profesní etika*. In MATOUŠEK, O. a kol. *Metody a řízení sociální práce*, s. 22.

⁴⁷ Srov. GOSIOROVSKÝ, I. *Úvod do profesní etiky*, s. 31.

⁴⁸ Srov. LEVICKÁ, J. *Etické dilemy sociální práce*. In *Etika sociální práce*, s. 17.

i o etiku v sociální práci silněji objevuje od sedmdesátých let 20. století. Odborníci se shodují v názoru, že etika by mohla být fenoménem, jenž by mohl představovat určité pojítko mezi jednotlivými oblastmi, které sociální práce zahrnuje.⁴⁹ Pokud tedy hovoříme o etice v oblasti sociální práce, je nesporné, že sociální práce etickou dimenzi má. Měli bychom se však ptát po způsobech, jakými etickou dimenzi v sociální práci zkoumat a jak řešit konkrétní etické problémy a dilemata, která sociální pracovníky provázejí. Sociálním pracovníkům by tak mohla usnadňovat situaci při etickém rozhodování znalost etických teorií, etického kodexu sociálních pracovníků a v neposlední řadě především znalost sebe sama. Aplikace etiky do sociální práce nemůže mít za cíl konkrétní návody na správné jednání v konkrétní situaci. Každá lidská situace je jiná a neopakovatelná a zároveň by takový přístup vedl k přenášení vlastní odpovědnosti na tato pravidla. Cílem etiky v sociální práci je spíše uvědomění si etických souvislostí a probouzení sociálních pracovníků k reflexi své činnosti a kritickému myšlení.⁵⁰

Pokud pojmem profesní etiku jako nepsaná pravidla, která vymezují především vztahy ke klientům, zákazníkům, kolegům, oboru nebo společnosti, uvidíme tak i sociálního pracovníka ve vztahu s uživatelem sociální služby, přičemž tento vztah není na stejné úrovni. U sociálního pracovníka tak stanoví profesní etika prostor, v rámci kterého svou práci vykonává, proto by pro něj mělo být důsledné osvojení si profesního étosu a hodnot kritériem vhodnosti profese. Bere na sebe nepsanou mravní a právní odpovědnost za své jednání.⁵¹ Na správné jednání lze u sociálního pracovníka usuzovat, jestliže vychází ze svého vnitřního eticky i morálně správného přesvědčení. Jelikož sociální pracovník přichází do kontaktu s klienty, kteří se dostali do natolik složitých situací, musí jednat v nejlepším morálním svědomí. V sociální práci jsou to lidská práva coby základní pilíř, od kterého se postupuje dále. Zároveň je důležité, aby si sociální pracovník uvědomoval svoji vlastní hodnotu, patřičně ji rozvíjel a vzdělával k dosažení správného jednání. Profesní etika je stručně obsažena v etickém kodexu, který slouží sociálním pracovníkům k vykonávání dobré praxe nebo při rozhodování u etických dilemat. V praxi se pak předpokládá znalost takového kodexu a především

⁴⁹ Srov. NEČASOVÁ, M. *Profesní etika*. In MATOUŠEK., a kol. *Metody a řízení sociální práce*, s. 23.

⁵⁰ Srov. NEČASOVÁ, M. *Úvod do filozofie a etiky v sociální práci*, s. 9.

⁵¹ Srov. FISCHER, O. *Role hodnot v etice pro sociální práci*. In FISCHER, O., MILFAIT, R., a kol. *Etika pro sociální práci*, s. 67.

jeho aplikace.⁵² Sociální pracovník se totiž téměř denně setkává s lidmi, kteří od něj potřebují radu, konkrétní pomoc nebo si zkrátka chtějí jenom popovídat. Vždy ale potřebují pocit, že je sociální pracovník profesionál, který dokáže efektivně a odpovědně řešit individuální problémy a situace. Je tedy zapotřebí, aby byl kvalitně vzděláván a měl na paměti právě potřebné dokumenty, jako je například onen etický kodex, ale i třeba Listina základních lidských práv a jiné. Etickými dilematy se zde totiž nerozumí pouhý výběr mezi dobrým a špatným. Mnohdy se vybírá mezi volbou z pouze dobrých možností, častěji však mezi více možnostmi špatnými. Etická dilemata tak řeší sociální pracovník téměř denně, a proto je znalost příslušných dokumentů nezbytná.⁵³

Etický kodex obsahuje soubor jasně daných etických principů, hodnot a standardů určujících závaznou normu vůči profesi, institucím a organizacím.⁵⁴ Etický kodex českých sociálních pracovníků uvádí především hodnoty, na kterých má sociální práce fungovat, nikoliv jen principy. Tyto hodnoty jsou dohledatelné v dokumentech, na které je v etickém kodexu odkazováno. Vždy se ale dbá na to, aby dané hodnoty byly v souladu s právy, anebo z nich přímo vycházely.⁵⁵ Důvodů a významů, proč jsou etické kodexy formulovány, je hned několik. Formulace etického kodexu oboru sociální práce má taky sloužit jako průvodce etické praxe pro sociální pracovníky, kterým tak napomáhá řešit již zmíněná morální dilemata. Dále určuje normy, ve kterých je řešeno, jaké chování sociálních pracovníků lze posuzovat jako eticky přijatelné a které nikoliv. Přičemž je upozorňováno na morální nebezpečí konfliktů, která se týkají osobního či veřejného zájmu. Etický kodex rovněž zabezpečuje klienty a členy společnosti před zneužitím, což můžeme reflektovat i v rámci tématu této práce. Opačnou optikou pak slouží jako podklad pro posouzení případných stížností a ke kázeňským účelům, pokud dojde v některé situaci k profesionálnímu omylu. K obecným záměrům etického kodexu patří utváření a udržování profesní identity. Je také důležitou zárukou kvality, usměrňuje výkon profese a napomáhá k disciplíně.⁵⁶

⁵² Srov. OPATRŇÝ, M. *Sociální práce a teologie: inspirace a podněty sociální práce pro teologii*, s. 217-222.

⁵³ Srov. KAPLÁNEK, M. *Teologie a sociální práce: dvacet let dialogu*, s. 110-113.

⁵⁴ MÁTEL, A., SCHAVEL, M., MUHLPACHR, P., ROMAN, T. *Aplikovaná etika v sociální práci*, s. 150.

⁵⁵ Srov. OPATRŇÝ, M. *Sociální práce a teologie: inspirace a podněty sociální práce pro teologii*, s. 227.

⁵⁶ Srov. MÁTEL, A. a kol. *Etika sociální práce*, s. 58-59.

2 Minulost

2.1 Pohřbívání na našem území v minulosti

Pokud budeme chtít nahlédnout na pohřební zvyklosti v našem kulturním prostředí v časech minulých, dostaneme se až ke starým Slovanům. Nejstarší Slované žili na našem území v 5. - 6. století. Jelikož věřili v nesmrtelnost duše, která navíc po smrti odchází do jiného světa, vnímali jako nástroj, který tento přechod umožňuje, kremaci.⁵⁷ Naši předci tedy své mrtvé spalovali a jejich popel poté ukládali do země v hrncovitých nádobách, tzv. popelnicích. Nejstarší Slované, ti z 6. století, již měli svůj specifický přístup k pohřebním tradicím. Jak byly slovanské hroby povětšinou malé a prosté, tak pohřební zvyklosti strohé nebývaly. Při samotném pohřbu se zpívaly rituální písně a tančily rituální tance. Zemřelý se uctíval také pitím a jídlem, pořádaly se zvláštní hry. Ženy pak hlasitě plakaly, trhaly si šaty a občas se také stalo, že si sama vdova vzala život a následovala svého manžela.⁵⁸ O maskách, které měli mít někteří smuteční hosté a jimiž měli patrně za úkol zastrašit zlé duchy a démony, a celkové podobě až zvláštní divokosti této pohřební „slavnosti“ hovoří v českém prostředí například Kosmas nebo poté v 16. století Václav Hájek z Libočan.⁵⁹ Zde je pak podstatné říci, že dnes je již složité objektivně posoudit, co si autoři mohli přimyslet a co bývalo pravdou.

Se 7. stoletím přišla změna v podobě pohřbívání. Na většině slovanského území se začaly stavět mohyly. Měly podobu vysokého násypu z hlíny zpevněné dřevěnou konstrukcí nebo kameny. Zpočátku se jednalo o mohyly žárové, které sloužily k ukládání popela zemřelého. Postupem času se v mohylách pohřbívalo jak spálené, tak i nespálené tělo, a to v poloze naznak.⁶⁰ Bohužel toto období po sobě nezanechalo žádné stopy odhalené archeologickým výzkumem, na jejichž základě bychom si mohli poskládat obraz pohřebního obřadu. Od poloviny 7. století totiž na našem území nenalzáme žádné hroby ani jiné poznatky, dle kterých bychom mohli dokumentovat pohřební zvyklosti té doby nebo vztah k zemřelému, což trvá do poloviny 9. století.⁶¹ Zde však můžeme připustit variantu, že pozůstalí mohli popel rozptýlovat na určitých rituálních místech či ho snad vhazovat do vody.

⁵⁷ Srov. UNGER, J. *Pohřební ritus 1. až 20. stol. v Evropě z antropologicko- archeologické perspektivy*, s. 35.

⁵⁸ Srov. BERANOVÁ, M. *Slované*, s. 248- 249.

⁵⁹ Srov. LUTOVSKÝ, M. *Hroby předků: Sonda do života a smrti dávných Slovanů*, s. 97.

⁶⁰ Srov. BERANOVÁ, M. *Slované*, s. 250- 251.

⁶¹ Srov. LUTOVSKÝ, M., *Hroby předků: Sonda do života a smrti dávných Slovanů*, s. 23.

Století 10. a 11. se nesla ve znamení uplatňování církevních předpisů. Docházelo k postupnému opouštění ukládání ostatků do nádob a přechází se k praxi pohřbívání v rakvích. Do samotných hrobů se pak přidávaly nepříliš cenné věci, většinou osobního rázu. U významnějších osobností se pak dbalo na především vnější úpravu hrobu, kdy se právě v této době začaly objevovat také náhrobky.⁶² V průběhu 11. a následně i 12. století se také začínají na některých pohřebištích objevovat hroby, které byly zakrývány velkými náhrobními kameny. V této době existovaly vedle kostelních hřbitovů ještě řadová pohřebiště, tedy nekostelní, a na venkově pak přežívaly některé z pohanských tradic. Velkou změnou tedy bylo nařízení knížete Břetislava I. z roku 1039, které zakazovalo pohřby na polích a v lesích. Na konci 11. století Břetislav II. zcela zakázal pohřbívání mimo církevně vymezená pohřebiště. Hřbitovy tak postupem času dostaly podobu ohraničeného a vymezeného prostoru.⁶³

Ve 13. století se tedy pohřbívalo již zásadně v přesně vymezených prostorách u farních kostelů. Nutno však říci, že podoba těchto hřbitovů se od těch dnešních poněkud lišila. Plocha bývala obvykle porostlá trávou, hroby byly povětšinou anonymní, jediná orientace pak byla podle osy kostela, ve směru od západu k východu.⁶⁴ Teprve až v 16. století docházelo k vývoji ve vzhledu hrobů, kdy se na náhrobcích začala uvádět data narození a úmrtí, stejně jako jeho tituly či jiné zásluhy. V této době se tak začaly více projevovat sociální rozdíly, kdy si bohatí měšťané nechávali budovat okázalé hrobky.⁶⁵

Prolínání sociální, náboženské a společenské roviny při pohřebních rituálech přineslo 17. a 18. století. Jelikož se roku 1627 (na Moravě o rok později) stalo v Čechách jako jediné povolené legální náboženství katolické, muselo se nutně také toto projevit i v unifikaci pohřebního ritu. Pohřební rituál se povětšinou držel podoby, kdy se mrtvý přenesl z domu do kostela, následovala mše a uložení do hrobu. Zde již převládala jako smuteční barva černá. V tomto období se již také projevovaly veliké sociální rozdíly při podobě pohřebních rituálů. Mezi charakteristiky hrobů v tomto období pak platí častá rezignace na dosud dodržovanou západovýchodní orientaci hrobů na hřbitovech. Také je pro ně typická výbava, kdy se do nich vkládaly jednak předměty

⁶² Srov. BERANOVÁ, M. *Slované*, s. 263.

⁶³ Srov. UNGER, J. *Pohřební ritus 1. až 20. stol. v Evropě z antropologicko- archeologické perspektivy*, s. 54- 55.

⁶⁴ Srov. *tamtéž*, 59- 60.

⁶⁵ Srov. KRÁLÍKOVÁ, M. *Pohřební ritus 16.- 18. století na území střední Evropy*, s. 76- 78.

s křesťanskými motivy jako kříže, růžence, amulety, medailony, ale i kupříkladu mince či předměty osobní potřeby.⁶⁶

K podobě hřbitovů, které známe dodnes, se přiblížila doba 19. a 20. století. Hroby bývaly opatřeny náhrobky, jež reprezentovaly rodinu zemřelého. Samotné hřbitovy pak bývaly upravované do podoby parku za účelem možnosti setkávání a společného vzpomínání. Do hrobů se v 19. století vkládaly osobní předměty, ke kterým měl zemřelý nějaký zvláštní vztah, ať už se jednalo o brýle, dýmku, hůlku, ale třeba i peníze nebo alkohol.⁶⁷ V tomto století u nás také započal postupný vývoj sekulárních pohřebních obřadů. Ten byl spjat s ideologií prokremačního hnutí. Idea žehu, tedy dnes zcela přirozený a mnohdy dokonce preferovaný způsob pohřbívání, se ovšem zpočátku těžce prosazoval. Žeh byl téměř tabu a za hlavní důvod se považoval zejména odpor církve k tomuto způsobu pohřbívání. Stavbu krematorií se jako jeden z prvních snažil prosadit Vojtěch Náprstek, dokonce dvakrát v letech 1833 a 1888, neúspěšně. Posléze se sám stal třetím zpopelněným Čechem vůbec, byť se tak stalo v zahraničí, jelikož v té době u nás stále ještě žádné krematorium nebylo. Mezi zastánce žehu na našem území patřili mnozí kulturní a vědeckí pracovníci, mimo jiné například Božena Němcová nebo Jan Neruda.⁶⁸ Prokremační hnutí se tak snažilo odlišit sekulární pohřební obřady prováděné od roku 1919 v síních krematoria od obřadů náboženských. Jednalo se o změnu místa pohřebních rituálů, ale i o změnu pojetí pohřebních proslovů, které již nebyly vnímány nábožensky, avšak zachovávaly obraz posmrtné existence s poukázáním na nekonečnost vesmíru, kde nic neumírá, pouze se vše přeměňuje.⁶⁹ Toto chápání myšlenky pohřbu žehem začala prosazovat *Společnost pro spalování mrtvol*, jejíž základy byly položeny v roce 1899 a která se věnovala i vzdělávacím a překladatelským aktivitám. Spolek tedy primárně usiloval o uzákonění pohřbu žehem a stavbu krematoria, opět však bezvýsledně. Legislativně se podařilo žeh na našem území prosadit v podobě dvou paragrafů až ve zmíněném roce 1919.⁷⁰

Mezi roky 1948 až 1989 bývaly kremace a sekularizované pohřební obřady řízeny „shora“, s ještě větším cílem oslabit vliv církve ve společnosti, tato snaha o pojetí

⁶⁶ Srov. UNGER, J. *Pohřební ritus a zacházení s mrtvými těly (Úvod)*, s. 7.

⁶⁷ Srov. UNGER, J. *Pohřební ritus 1. až 20 století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*, s. 67.

⁶⁸ Srov. ŠEJVL, J., ŠPATENKOVÁ, N. *Pohřeb žehem*. In: ŠPATENKOVÁ, N. et al. *O posledních věcech člověka. Vybrané kapitoly z thanatologie*, s. 173.

⁶⁹ Srov. NEŠPOROVÁ, O., *Obřady loučení se zesnulými: Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby?* In *Sociální studia*, s. 59.

⁷⁰ Srov. ŠEJVL, J., ŠPATENKOVÁ, N. *Pohřeb žehem*. In: ŠPATENKOVÁ, N. et al. *O posledních věcech člověka. Vybrané kapitoly z thanatologie*, s. 174.

pohřbu byla zvláště patrná právě v padesátých letech a během dalších desetiletí se postupně zvyšovala. V tomto období se také projevovala jejich odlišná podoba. Oproti estetice nastoupil požadavek funkčnosti obřadů a reprodukováná hudba. Ve smutečních projevech se pak často odrážel vliv komunistických idejí, kdy bylo smutečním hostům kladeno na srdce, že smrt zesnulého mohla být překonána prací a vykonanými činy pro lid při budování socialistické společnosti.⁷¹ Tomuto trendu se budu blíže věnovat dále v rámci vývojových období sekularizace a jejího vlivu na podobu pohřebních obřadů.

2.2 Zacházení s těly zesnulých po úmrtí do pohřbu v naší lidové tradici v minulosti

Abychom mohli reflektovat podoby zacházení s těly zesnulých v dnešní době a následně je nahlížet optikou etiky, je důležité znát podoby zacházení s těly zesnulých v časech minulých. V chování blízkých směrem k zemřelému, které následovalo bezprostředně po úmrtí, stejně jako celé jeho doprovázení při umírání zrcadlí přístup ke smrti a můžeme zde nacházet inspiraci i pro dnešní dobu. Při nejmenším nám může přinést užitečné porovnání a tím zamyšlení nad chováním všech, kteří se ocitají tváří v tvář smrti někoho blízkého.

V rituálech, které bychom mohli identifikovat během doby nejen při samotném umírání, ale v období po smrti se odráželo náboženské vyznání dané společnosti, hlavně pak vnímání posmrtného života a pojetí záhrobí.⁷² V našich končinách se model pohřebního obřadu i chování pozůstalých vůči zemřelému bezprostředně po smrti utvářel až do konce 19. století pod vlivem křesťanských myšlenek a s nimi spjatou církevní symbolikou. Právě tento vliv se opíral nejen o křesťanskou víru, ale i o magické náboženské rituály, pomocí kterých se měl překonat strach z nečisté síly dosud nepohřbeného člověka. Tyto rituály dále pomáhaly od lítosti nad smrtí, měly pomoci ulehčit odchod na onen svět a zároveň prokázat poslední poctu.⁷³ Můžeme říci, že veškeré konání po smrti samotné, zacházení s nebožtíkem i konkrétní podoba rituálů, byly přizpůsobovány víře v posmrtný život a zároveň v možný návrat duše zemřelého.

⁷¹ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *Obřady loučení se zesnulými: Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby?* In *Sociální studia*, s. 60.

⁷² Srov. VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály*, s. 137.

⁷³ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 225.

V dřívějších časech bývalo naprosto přirozené umírání v domácím prostředí. Pokud umírající toužil zemřít doma, bylo mu to zcela běžně umožněno. Předcházelo se tak tomu, že by musel být umírající vystavován stresu, který vyvolává adaptace na nové prostředí, což by na celý akt umírání mělo neblahý vliv. Navíc se tak, oproti dnešku, nestávalo umírání příliš osamělou či neosobní situací.⁷⁴ Umírání jako sociální akt se odehrávalo tedy téměř do poloviny 20. století převážně doma v okruhu nejbližších příbuzných, přátel, ale i jiných známých. Nutno zde však říci, že umírání v domácím prostředí bylo snadněji a tím i častěji praktikováno, jelikož téměř každý člen rodiny se za svůj život se smrtí setkal a přirozeně věděl, co se od něj i po samotném skonu blízkého očekává.⁷⁵ Ještě před samotným skonem se praktikovaly určité rituály, které se vázaly na rodinu a blízké, a které mohly značně ovlivnit přístup k tělu nebožtíka. Patřilo sem usmíření se, vzájemné prominutí vědomých i nevědomých ublížení, předání majetku pozůstalým. Velice často se za přítomnosti rodiny konalo poslední pomazání, ale dále pak i umírající často žehnal rodině, loučil se. Důležité bylo i vyslovení posledních přání, která se mohla týkat i naložení s jeho ostatky. Tato poslední přání pak byla pro rodinu závazná, jelikož měla charakter bytostného poselství.⁷⁶

Po samotném úmrtí nastávalo pro pozůstalé období mezi smrtí a pohřbem, které bývalo prvně vyplněno oznámením o úmrtí a přípravami k pochování zemřelého. Každý z pozůstalých si byl vědom své zodpovědnosti za splnění všech úkonů, které byly zásadní pro adekvátní rozloučení se zemřelým. Zároveň také v souladu s tradicí a vírou, jak již bylo řečeno, docházelo k přípravám zemřelého k jeho vyloučení ze světa živých a tím mu pomocí mnoha magicko-očistných rituálů a ochranných praktik zajistit příznivé přijetí na onom světě.⁷⁷

Teprve roku 1775 bylo zavedeno úřední ohledání mrtvol, do té doby se tak nastalá smrt zjišťovala pomocí zrcátka nebo pířka, jež se dávalo zemřelému před ústa, nebo se mu kapal na prsa vosk. Bohužel nebylo úplně neobvyklé, když se stalo, že se zdánlivě mrtvý člověk probral, často dokonce i v rakvi. V lepším případě býval spíše náhodně vysvobozen, v tom horším v hrobě následně skutečně zahynul. Proto se někdy doporučovalo dát nebožtíkovi do ruky zvoneček, kterým by si případně

⁷⁴ Srov. KÚBLER- ROSS, E. *O smrti a umírání*, s. 7- 8.

⁷⁵ Srov. JAKOBY, B. *Tajemství umírání*, s. 66.

⁷⁶ Srov. PREISSOVÁ- KREJČÍ, A., UNGER, J., DORKOVÁ, Z. *Antropologie umírání a smrti*. In CICHÁ, M. a kol. *Integrální antropologie*, s. 187.

⁷⁷ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 202.

přivolal pomoc, či byla do rakve umístěna kovová trubice, která by „probuzenému zemřelému“ pomohla dýchat. Bezprostředně po úmrtí se pak zemřelému zatlačovaly oči. Tento významný akt nesl hlubokou symboliku, kdy značil, že dotyčný nezemřel osamocen, ale v blízkosti jiných lidí.⁷⁸

Ještě než se rodina přenesla k povinnostem praktickým, tedy k omytí a upravení těla, přicházely do popředí úkony, které byly spjaty právě s vírou v posmrtný život. Ihned po smrti se tak otvírala okna, aby bylo duši zemřelého umožněno, co nejrychleji opustit místnost. Svou roli zde hrála také obava, aby se duše neukryla někde v domě, a tak se dle některých zvyklostí nenechávaly ani poklice na hrncích. Ovšem na straně druhé se také respektovala tradice, která říkala, že duše zemřelého setrvává v jeho blízkosti až do pohřbu, tudíž se s tělem zacházelo s patřičnou úctou. K dalším zvyklostem pak patřilo zastavování hodin se strachem, aby jejich hlasitý zvuk nepřivolal duši zpět, dále pak také zastírání zrcadel a obrazů.⁷⁹ Jsou však dochovány i tradice, že se naopak duše zemřelého starala o hospodářství a pomáhala svému hospodáři. Proto bylo po jeho skonu nutné oznámit smrt hospodáře dobytku, včelám a někdy i stromům a studni. Oznamoval to vždy nový hospodář, aby žalem neumřely.⁸⁰

Pozůstali se od okamžiku smrti až po uložení ostatků zemřelého ocitnuli v období rituálů smrti, mezi které patřilo mytí zemřelého, jeho oblečení, smutek pozůstalých, ale i tanec, hudba, zpěv, specifická gestikulace, mimika, zvláštní oděv, později vystavení těla zemřelého, jeho přenesení na předem připravené místo, až po samotný pohřeb.⁸¹

Začínalo se tak omýváním zemřelého a upravení těla do rakve, což byly úkony, které zastávali většinou rodinní příslušníci. Nebožtík byl umyt, učešán, mužům se holily vousy. Bývalo zvykem, že žena se při těchto úpravách modlila. Jelikož lidé věřili, že dotykem s předměty, které přišly do kontaktu se zemřelým, může zahynout všechno živé, bylo potřeba je po použití odstranit z domu, případně je vložit spolu s tělem do rakve, aby odešly s ním. Stejně tak se vylévala voda a rozbíjely se použité nádoby.⁸² Dokud nebyla truhlářem zhotovena rakev, býval zemřelý ponechán ležet ve světnici

⁷⁸ Srov. PREISSOVÁ- KREJČÍ, A., UNGER, J., DORKOVÁ, Z. *Antropologie umírání a smrti*. In CICHÁ, M. a kol. *Integrální antropologie*, s. 188.

⁷⁹ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 207.

⁸⁰ Srov. NAHODIL, O., ROBEK, A. *České lidové pověry*, s. 109.

⁸¹ Srov. PREISSOVÁ- KREJČÍ, A., UNGER, J., DORKOVÁ, Z. *Antropologie umírání a smrti*. In CICHÁ, M. a kol. *Integrální antropologie*, s. 195.

⁸² Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 208.

na posteli nebo v síni na slámě, která byla prostřena bílou plachtou, případně byl uložen na umrlčím prkně v komoře.⁸³

Tichou modlitbou bylo provázáno i oblékání nebožtíka. Nesměl být rušen jeho klid hlasitou mluvou, a aby neztuhly jeho údy, nevyslovovalo se jeho jméno. Oblékaly se nejčastěji sváteční šaty, ale i ty, v kterých nejradši chodil. Až do poloviny 19. století býval používán lněný šat bílé barvy, jenž byl považován za smuteční barvu. Dříve se mrtvým nedávaly na nohy žádné boty ani střevíce, což se vysvětlovalo mimo jiné i křesťanským výkladem, kdy v ráji se chodilo naboso a stejně tak Kristus chodil bosý. Než se po oblečení a upravení položil zemřelý do rakve, bylo nutné ji vykropit vodou svěcenou o Velikonocích. Dno rakve se vystlalo bílou plachtou. Jelikož se s nebožtíkem zacházelo jako s živým, tedy s úctou a snahou zajistit mu duchovní i materiální pohodlí, býval často do takto připravené rakve ukládán s předměty, které by mohl na onom světě potřebovat, tedy šatstvo, potraviny a jiné předměty.⁸⁴

Připravená rakev s upraveným tělem zemřelého byla ponechána v jeho domě zpravidla tři noci, které zbývaly do pohřbu. Držela se u ní stráž, která se pravidelně střídala ve dne, v noci. Tento rituál, tedy bytí u zemřelého, byl často spjat s pitím, barvitým vyprávěním, zpěvem nebo tancem.⁸⁵ Ve dnech před pohřbem také pozůstalí přijímali sousedské návštěvy, které se přicházely s nebožtíkem rozloučit. Často přinášely svaté obrázky a květiny, mrtvého pak pokropily svěcenou vodou a pomodlily se. Tato sousedská setkání s rodinou zemřelého byla často doprovázena kromě společenského modlení také zpěvem náboženských písní a nezdá se, že se protáhlo do ranních hodin.⁸⁶ Toto loučení se zemřelým mělo i další rozměr a význam především pro pozůstalé. Tím, že s ním ještě po smrti mluvili, pozorovali ho, vzpomínali na společné chvíle, mohli si tak lépe utvářet svůj vlastní postoj k jejich vlastnímu životu a smrti. Takto to bylo umožněno skutečně všem přátelům i sousedům, kteří se přijeli rozloučit a zároveň se podělit o své pocity.⁸⁷ Veškeré tyto chvíle po úmrtí byly naprosto přirozenou záležitostí a lidem natolik vlastní, jako bývalo přirozené, že se těchto okamžiků účastnily i děti. Přítomnost dětí, ať už u umírajícího či následně při rozloučení se se zemřelým bylo naprosto běžnou situací. Člověku se tak vžila

⁸³ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 210.

⁸⁴ Srov. *tamtéž*, s. 211- 213.

⁸⁵ Srov. SÍGL, M. *Co víme o smrti*, s. 282.

⁸⁶ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 218.

⁸⁷ Srov. DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*, s. 76.

přirozenost setkání se smrtí již od dětských let, zvykal si na její přítomnost, zahrnoval ji do svého života, spoluprožíval ji.⁸⁸

Když nastal den pohřbu, konalo se ještě před vynesemím mrtvého z domu poslední rozloučení. Rakev s nebožtíkem, vystavená nejčastěji v síni nebo v komoře, byla stále ještě otevřená a víko se na ni přitloukalo povětšinou až před odchodem z domu.⁸⁹ K takto připravené rakvi se tak od rána před pohřbem mohli lidé přijít se zemřelým naposledy rozloučit a pomodlit se u jeho těla. Příbuzným a přátelům bylo poskytnuto malé pohoštění. Následoval příchod kněze, který rakev i s tělem ještě jednou vykropil svěcenou vodou, a poté již byla rakev zvednuta a vynesena ven. Bývalo zvykem se třikrát dotknout rakvi prahu na vyjádření lítosti či rozloučení.⁹⁰ Po rozloučení se s domovem mohla být takto vypravená rakev pozůstalými doprovázena na poslední cestu zemřelého.

2.3 Podoba pohřbu na našem území v minulosti

V této podkapitole bych ráda popsala pohřební obřady v katolické církvi, přičemž obřady v církvích pravoslavných či evangelických mohou mít obdobnou podobu. Obecně tak můžeme říci, že křesťanská tradice přinášela (a tyto zvyklosti jsou totožné i s dnešním křesťanským pohřbem) obřady v podobě řady modliteb, žehnání a biblických čtení, které často začínaly již v domě zemřelého, pokračovaly v kostele a končily uložením do hrobu.⁹¹

Celkový průvod, který rakev s ostatky následoval, míval svoji ustálenou podobu, v níž můžeme pozorovat jen nepatrné odlišnosti dle místních zvyklostí. Průvod otevíral ministrant nesoucí kříž, za ním pak bývali zpravidla děti, dále muži a hudební doprovod. Poté následoval kněz v doprovodu zpěvaček či zpěváků, za nimi nosiči rakve, pak teprve rodina a příbuzní, jiné ženy a v poslední řadě ostatní účastníci průvodu. Všichni účastníci byli spojováni některými společnými znaky. Za všechny bychom měli jmenovat především smuteční oděv, původně bílé barvy. Černá barva,

⁸⁸ Srov. BLUMENTHAL-BARBY, K. *Kapitoly z thanatologie*, s. 16.

⁸⁹ Srov. NAVRÁTLIOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 225.

⁹⁰ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 114.

⁹¹ Srov. ONDRAČKA, L., a kol. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*, s. 77.

coby barva smuteční, k nám pronikala kolem poloviny 16. století nejprve v rámci měšťanského prostředí, na venkově se tradiční stala až ve století 19.⁹²

Takto sestavený smuteční průvod při své cestě na hřbitov dělal několik zastavení. Pokud se hřbitov nacházel v jiné vesnici, zastavoval průvod zpravidla na konci vesnice, případně za vesnicí u božích muk či u kapliček, kde se přítomní modlili za duši zemřelého. Časté bylo, že tyto modlitby mohl řídit přítomný zpěvák. Poté se také část průvodu, převážně starší lidé či děti, vracela zpět do vesnice a průvod pak za zpěvu pokračoval k hřbitovu.⁹³ Lidé dřívější také akcentovali archaickou víru v „smrtící sílu“ pohřebního průvodu. Setkání s tímto průvodem zvěstoval brzké neštěstí a smrt. Cesty, kterými se průvod ubíral za vyzvánění zvonů ke hřbitovu, bývaly zpravidla nazývány „umrlčími“. Symbolický význam mělo nošení hořících svící, jež se vyvinulo z magicko-ochranné funkce, která byla umocněna křesťanským významem „božího světla“. Světlo vymezovalo prostor uchráněný před všemi zlými silami. Svíce byla následně během 19. století nahrazena lucernou. Během průvodu měli jít lidé těsně vedle sebe, neohlížet se, nesměli se svévolně zastavovat a ohlížet zpět, jelikož by brzy někdo z nich zemřel. Rakev se zemřelým byla nošena na márách, na větší vzdálenosti byla vezena na žebřinovém voze taženém koňmi – jiný tažný dobytek býval chápán jako neuctivý. Jistou zajímavostí ještě bylo, že rakev nosili muži, ženy nosily jen zemřelé šestinedělky, svobodní nesli svobodné a ženatí zase ženaté zemřelé.⁹⁴ Takto ucelený smuteční průvod došel do kostela, kde se za přítomnosti těla zesnulého konala zádušní mše. Ovšem nemuselo to platit vždy. Přítomnost rakve s tělem nebyla vždy nutná. Zádušní mše se mohla konat nezávisle na pohřbu. Během celého tohoto pohřebního obřadu se lidé modlili. Na konci vesnice nebo již na místě pohřbení docházelo k odprošení lidu. Celý průběh pohřbu byl v náboženském duchu, opomíjel konkrétní osobnost zesnulého, byl zdůrazňován vztah k Bohu.⁹⁵

Po příchodu na hřbitov se všichni přítomní shromáždili u vyhloubené hrobové jámy, která byla vykropena knězem a do které byla následovně spuštěna rakev. U evangelických pohřbů se toto obvykle odehrávalo bez hudby, pouze při zpěvu žalmů, které zpívali buď zpěváci nebo celý sbor věřících. U pohřbů katolických bývalo naopak spuštění rakve provázeno hudbou a pohřebními písněmi.⁹⁶ Po samotném spuštění rakve

⁹² Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 229- 230.

⁹³ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 114- 115.

⁹⁴ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 232- 233.

⁹⁵ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *Století proměn v pohřbívání*. In *Český lid*, s. 188.

⁹⁶ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 238.

bývalo zvykem, že každý přítomný vhodil na rakev tři hrstky hlíny. Zajímavým faktem bylo, že celý průběh pohřbu býval veden striktně v náboženském duchu, zdůrazňoval především vztah k Bohu a všichni zúčastnění se tak snažili pomocí modliteb vyprosit zesnulému milost Boha. Naproti tomu byla zcela opomíjena osobnost zesnulého, ale nikoliv jeho sociální status.⁹⁷ Jelikož věřící si vážili pozemského života, který vnímali právě jako dar od Boha, v tomto pohřebním shromáždění tak vzpomínali na zesnulého s ohledem na vděčnost za jeho život. Její vyjádření pak mělo být pravdivé a především mělo pamatovat na to, že všichni jsme provinilí před Bohem a jsme tudíž odkázáni na jeho odpuštění, čímž se opět dostáváme k prosbě o milost.⁹⁸

Aby byl obraz dřívějších pohřbů celistvý, nesmíme opomenout pohřební hostinu a pohoštění, které taktéž bývaly součástí pohřebního obřadu. Před odchodem ze hřbitova se stávalo zvykem, že někdo z příbuzných, ale i kněz nebo hrobník při děkovné řeči směrem ke všem zúčastněným zval na smuteční hostinu. Pohřeb býval tedy ukončen shromážděním pozůstalých v hospodě nebo v domu smutku. Pohoštění pozůstalých mělo jak uctít památku zemřelého a dosáhnout jeho spokojenosti na onom světě, tak zároveň zamezit jeho případnému návratu zpátky na zem. Podoba pohřební hostiny se lišila dle rozsahu předkládaných jídel, což se odvíjelo ze sociálního postavení zemřelého. Připravovat ji pak musel ten, kdo zdědil usedlost (v případech měšťanských či zámožnějších selských rodin). V tomto ohledu se stávalo, že umírající hospodář či hospodyně sami ve svých závětech mysleli na zabezpečení kusů dobytka, drůbeže či alkoholu na přípravu pohřebního pohoštění.⁹⁹

K vyobrazení pohřebních zvyklostí minulosti, nelze nezmínit pohřby dětské. Pohřbívání dětí se v průběhu dějin lišilo. Ve středověku a raném novověku nebylo dítě považováno za plnohodnotného člena společnosti a dle toho následně i dětský pohřeb vypadal. Mezi zvláštnosti, které se praktikovaly do středověku, místy i déle, patřilo ukládání novorozenců do hliněných nádob poblíž sakrální stavby nebo pod jejím okapem, neboť podle tradice byly takto pochované děti pod božskou ochranou. Dešťová voda měla pravděpodobně smývat jejich hříchy. Pohřbívání nepokřtěných dětí pod okap se praktikovalo například na Šumavě ještě na konci 19. století. Pohřby malých dětí bývaly většinou zcela prosté a skromné, na hřbitovech byla pro ně vyčleněna stranou

⁹⁷ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 115.

⁹⁸ Srov. HOŠEK, P., MACEK, O. *Evangelický pohřeb*. In STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. *Pohřbívání a hřbitovy*, s. 249.

⁹⁹ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 239- 241.

ležící místa. Do rakve se dětem dávaly hračky, květiny a svaté obrázky.¹⁰⁰ Ještě jiné postavení ovšem měli děti nepokřtěné, potracené nebo děti mrtvě narozené. Tyto děti byly považovány za tzv. nečisté zemřelé, nesmělo se pro ně naříkat, bývaly pohřbívány téměř anonymně na odlehlých částech hřbitova.¹⁰¹ Dokonce ještě v padesátých letech 20. století se stávalo, že se nepokřtěné děti nedávaly ani do rakviček, bývaly pouze zabaleny do pleny nebo papíru a vloženy do krabice. Následně je hrobník bez jakýchkoliv doprovodných pohřebních obřadů zakopal na místo vyhrazené nepokřtěným dětem. Děti z vyšších společenských vrstev byly pohřbívány společně s dospělými do krypt pod kostelními dlažbami. Dětské rakvičky byly pokládány na víka rakví dospělých, přičemž ovšem platilo, že se vždy zákonitě nemuselo jednat o vztah rodič- dítě.¹⁰²

Odlišné prvky se objevovaly také při pohřbívání svobodných mladých lidí. V případě pohřbu mladého svobodného člověka bylo charakteristickým rysem použití pohřebních a zároveň svatebních symbolů a znaků. Zemřel-li mladý člověk, vystrojovala se mu tak tzv. posmrtná svatba symbolizující jeho nenaplněný a předčasně ukončený život. Zemřelý byl oblečen do svatebních šatů. Tuto tradici respektovali i pozůstalí, tudíž pokud zemřel mládenec, chodila na pohřeb oděna děvčata do bílých šatů jako družičky. Tyto dívky věkem přibližně korespondovaly s věkem zemřelého. Dívka, která byla oblečena v černých šatech, nesla svíci na znamení přerušného života a symbolizovala mládenčovu nevěstu. V případě, že zesnula mladá dívka, ozdobili její hlavu čelenkou pro svobodné dívky. Po samotném pohřbu byla pořádána hostina pro pozůstalé, která se nazývala věneček, svatba či veselka.¹⁰³

Za velmi specifickou skupinu zemřelých, byli v minulosti považováni sebevrazi. Sebevražedné jednání, ať už dokonané nebo nedokonané, bývalo velice úzce spojeno s nectností. Nutno říci, že ztráta cnosti byla považována za velmi těžký společenský prohřešek. Sebevrahové, tedy ti po smrti i ti přeživší, tak byli vyřazeni ze společnosti. Zabití, tedy i zabití se, bylo vnímáno jako smrtelný hřích a sebevrah tak musel být za svůj čin trestán i posmrtně, byl kriminalizován, zneuctěn, stal se bezectným a povětšinou ztrátu cti utrpěla i jeho rodina. Sebevrahové tak byli pochováváni mimo hřbitov, stejně jako popravení zločinci. Jejich místo posledního odpočinku tak bývala rozcestí, křižovatky cest či na hranicích území. Vše probíhalo bez křesťanského obřadu

¹⁰⁰ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 244-245.

¹⁰¹ Srov. tamtéž, s. 246-247.

¹⁰² Srov. KRÁLÍKOVÁ, M. *Pohřební ritus 16. – 18. století na území střední Evropy*, s. 111-114.

¹⁰³ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, 242-244.

a patřičné piety. Odlehlost míst i křížení cest měly duším sebevrahů zabránit v návratu. Odborná literatura dokonce uvádí případy, kdy byly na těle zemřelého učiněny tzv. protivampyrické zákroky. Jednalo se nejčastěji o netradiční uložení mrtvého těla. Zemřelý byl například uložen na břicho, v jiných případech měl svázané ruce a nohy, případně bylo tělo zatíženo kamením, probito kulem nebo rozřezáno. To vše bylo završeno pohřbením bez církevního obřadu.¹⁰⁴ Určité výjimky byly povoleny, pokud si zemřelý sáhl na život například v důsledku šílenství. V tomto případě mu náležela „tichá“ forma nepočestného pohřbu. Mohl tak být pohřben na hřbitově, ovšem bez jakéhokoliv obřadu a bez přítomnosti kněze.¹⁰⁵ Změna přišla s 18. stoletím a Josefem II, který nařídil pohřbívat sebevrahy na hřbitovech, k čemuž jim tam bylo určeno zvlášť vyhrazené místo, nejčastěji u hřbitovní zdi. Stejně místo bylo určeno k pohřbívání nepokřtěných dětí, na nichž kvůli smrtelnému hříchu rovněž ulpívala bezectnost.¹⁰⁶ Tato nařízení ovšem nebyla zcela důsledně dodržována, jelikož ještě v 19. století a místy dokonce i ve století 20., byl negativní vztah k sebevrahům ještě stále patrný.

3 Současnost

Abychom mohli plynule navázat a popisovat pohřební zvyklosti dnešní doby, je důležité se zamyslet nad tím, proč došlo v průběhu let k tak razantní změně v přístupu ke smrti. V určitém slova smyslu bývalo dříve samozřejmostí, spíše umírat, nežli žít. S vědomím této skutečnosti lidé žili a také tak přistupovali ke své smrtelnosti. Smrt bývala součástí života, byla naprosto hmatatelná, viditelná. Téměř každý viděl, jak vypadá zblízka. Pohled na smrt měl člověk zprostředkovan tak často, že se během svého života doslova řečeno učil umírat. Nepochybně zásadní roli v tom hrála i znalost příslušných rituálů, kterou lidé v minulosti ovládali a mohli se o ni v těžkých chvílích opřít.¹⁰⁷ Smrt se nám zkrátka odcizila a je možné, že díky tomu dnešní člověk pocituje vůči umírání palčivou nejistotu. Vědomí smrti se dnes snažíme všemožně potlačit, popíráme ji, je pro nás tabu.

¹⁰⁴ Srov. PREISSOVÁ, KREJČÍ, A. *Infámie sebevrahů včera a dnes*. In ŠPATENKOVÁ, N. et al. *O posledních věcech člověka. Vybrané kapitoly z thanatologie*, s. 115-116.

¹⁰⁵ Srov. KRÁLÍKOVÁ, M. *Pohřební ritus 16. – 18. století na území střední Evropy*, s. 128.

¹⁰⁶ ¹⁰⁶ Srov. PREISSOVÁ, KREJČÍ, A. *Infámie sebevrahů včera a dnes*. In ŠPATENKOVÁ, N. et al. *O posledních věcech člověka. Vybrané kapitoly z thanatologie*, s. 116.

¹⁰⁷ Srov. HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*, s. 26

Dokonce lze konstatovat, že mnohdy žijeme tak, jako by se smrt týkala pouze těch druhých a nikoli nás. Snažíme se ji naprosto eliminovat z našich životů, odsouváme ji stranou. Strach ze smrti a její odsouvání a přehlížení dospělo tak daleko, že dnešní moderní společnost v podstatě nemá pevný pohřební rituál, kterým například dle Michala Lutovského rozhodně není nezbytně dlouhý čas, který rodina stráví v krematoriu. Rovněž pak uvádí a vyzdvihuje, že právě pohřebními rituály každá kultura v minulosti smrt zvládala přijmout, dávala jí místo a řád. Touto pevnou tradicí pak přirozeně uklidňovala i pozůstalé.¹⁰⁸

V dnešní společnosti nám tak mizí zvyky a rituály spojené s umíráním, smrtí i pohřbíváním. Můžeme také pozorovat stále se zvyšující trend, kdy se umírání přesouvá z domácího prostředí do nejrůznějších typů zařízení. Odmítání smrti je právě částečně vyjádřeno její institucionalizací. Umírání tak ztrácí charakter sociálního aktu. Rodina a blízcí tak stále častěji přicházejí o možnost zažít roli doprovázejícího a vidět smrt zblízka.¹⁰⁹ Zásadní roli v dnešním předávání umírajících institucím hraje panický strach a bezradnost. Rodina se často potýká se strachem z nejistoty, kdy jí chybí obyčejné znalosti a vzorce chování. Zároveň je tu často patrný i strach z utrpení. Samozřejmě se blízcí bojí i samotného procesu loučení, přirozeně se hrozí ztráty. Často se dostavuje také strach ze selhání, kdy se blízcí obávají, aby dokázali o umírajícího adekvátně pečovat a se vši důstojností se rozloučit. To samé platí i o případné následné manipulaci s mrtvým tělem, kdy se opět projevuje absence zažitých vzorců jednání. Tak se tedy v mnoho případech dnes stává, že je smrt odsouvaná do institucí, například nemocnicí. Olga Nešporová upozorňuje na fakt, že smrt dnes přestala být duchovní cestou. Zvláště v českém prostředí, které bylo podpořeno vysokou mírou sekularizace, bylo patrné, že náboženství postupně ztrácelo svoji ústřední roli v přístupu ke smrti a bylo stále více nahrazováno medicinou. Smrt se stala čistě přírodním procesem, který kontrolují výhradně lékaři.¹¹⁰ Nutno také říci, že pacienti zůstávají často opuštěni, jelikož příbuzní dlouhou separací od umírajícího, jakoby zapomněli, jak se tváří v tvář smrti chovat, co říkat. Životní styl postmoderní doby zkrátka změnil rituály loučení a rozloučení se zemřelými. Ovšem je zásadní si uvědomit, že rituály rozloučení a vzpomínání jsou pro člověka nezbytné, aby umírání a smrt chápal jako součást života.

¹⁰⁸ Srov. LUTOVSKÝ, M. *Hroby předků: Sonda do života a smrti dávných Slovanů*, s. 73.

¹⁰⁹ Srov. MISCONIOVÁ, B. *Péče o umírající: Hospicová péče*, s. 11.

¹¹⁰ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a umírání*, s. 15.

3.1 Dny po smrti do pohřbu v našem kulturním prostředí v současnosti

Ať už náš blízký zemře v některé z institucí či v domácím prostředí přímo v naší náruči, pocity bezprostředně po skonu můžeme hodnotit obecně. V prvních chvílích se doprovázející člověk ocitá v jakémsi stavu bezmoci. Najednou zde stojíme plni zmatenosti, nejistoty, ve zvláštním okamžiku, kterému nevěříme, že právě nastal. Tyto pocity by neměly být násilně překrývány ukvapenou aktivitou. Naopak je doporučováno nechat na sebe působit ticho a zvláštní sílu této chvíle. Je důležité si uvědomit, že je nejprve nutné akceptovat ztrátu, pochopit a přijmout, že se „to“ stalo, přičemž na průchod otevřeného žalu je ještě čas.¹¹¹

Často se nabízí situace, kdy má pozůstalý pocit, že propadne zmatku a má potřebu rychlého jednání a určité činnosti. Je však vhodné těmto pocitům nepodlehnout a spíše na sebe nechat působit „sílu okamžiku“. Udělat si čas a prostor na rozloučení s blízkou osobou. Tato chvíle je neopakovatelná a je možné, že v případech, kdy lidé nedostanou možnost se se zemřelým přímo rozloučit, bývá pro ně těžší se se ztrátou vyrovnat. V těchto případech může být nápomocná i fotografie zemřelého, ovšem zde by se potom nabízela etická otázka, zda je vhodné pořizovat fotografii mrtvého těla za tímto účelem.¹¹² Určitě bych tuto formu rozloučení uvažovala spíše v případě úmrtí v domácím prostředí. Představa, že by si pozůstalí došli třeba pár dní po úmrtí do pohřebního ústavu a žádali ukázání těla za účelem pořízení fotografie, mi přijde při nejmenším nepatřičná.

Pokud tedy náš blízký skoná v domácím prostředí a právě prodělaný šok a pocity bezmoci nám již dovolí určitou aktivitu, obecně se uvádí, že můžeme následně zesnulého uložit do vodorovné polohy, vyndat mu případně polštář pod hlavou a další podložky a ponechat ho přikrytého. Někteří lidé mají přirozeně strach hýbat s mrtvým tělem, ovšem není třeba se obávat, zemřelému neublížíme. Ovšem je dobré mít na paměti, že v první hodině po úmrtí, než dojde k vzniku ztuhlosti, je lehčí s tělem manipulovat a srovnat ho do potřebné polohy. Poté se zemřelému také zavírají opatrně víčka a upravit můžeme i ústa, pokud došlo k jejich nepřirozenému zkřivení. Praxe minulosti, která se však aplikuje i v dnešní době, ukazuje, že vhodné je otevřít okno a zapálit svíčku. Věřící příbuzní a blízcí se v těchto okamžicích většinou nahlas, ale často i potichu, pomodlí, nevěřící mohou v tomto pietním okamžiku vzpomenout

¹¹¹ Srov. HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*, s. 97.

¹¹² Srov. FUNK, K. *Provázení stářím a umíráním, aneb o prolínání obou světů*, s. 194- 196.

společně prožité chvíle. Všichni nejbližší se tak určitou formou bezprostředně po skonu v poklidu loučí. Následují telefonáty ostatním příbuzným a známým, kteří by se mohli chtít ještě rozloučit.¹¹³ Může se stát, že pokud jsme v domácnosti sami, může nám být nepříjemné zůstat osamoceni s mrtvým tělem. Neměli bychom se tak stydět zavolat někomu z příbuzných nebo přátel a požádat ho o pomoc. Nejlépe se v této chvíli osvědčí někdo, kdo již s umíráním a smrtí má jistou zkušenost. Určitě bychom neměli váhat zavolat o pomoc i v noci, setkáme se jistě s pochopením.¹¹⁴ Následovat by posléze mělo i přivolání lékaře, který jako jediný může konstatovat smrt. Poté se již volá pohřební služba, jejíž činnosti bych se ráda věnovala v jedné z následujících kapitol.

Pokud dochází k úmrtí v nemocnici či jiné instituci a příbuzní nejsou bezprostředně přítomni okamžiku skonu, je i dnes běžnou záležitostí, že pozůstalí mají často přání vidět svého zemřelého blízkého. V tomto případě záleží na individuálním posouzení lékaře, zdali to vhodné je či nikoliv. Pokud lékař shledá požadavek přijatelným, tělo je pozůstalým ukázáno. Bohužel se však někdy stává, že vinou úrazu či nehody, je tělo nebo obličej zemřelého natolik znetvořeno, že jeho ukázání není možné. V tomto případě je zásadní, aby byly pozůstalým přirozeně lidsky a zúčastněně vysvětleny důvody. Pro blízké osoby je skutečně důležité, aby se jim dostalo co nejvíce a především co nejsnadněji pochopitelných informací ohledně úmrtí jejich blízkého, což může následně pomoci se lépe vyrovnat s touto ztrátou.¹¹⁵ Je pochopitelné, že tento druh rozhovoru je pro lékaře velice náročný a v lékaři i pozůstalých vyvolává často nejistotu, ale i strach z vlastní konečnosti, jelikož jsou s ní všichni zúčastnění konfrontováni tváří v tvář. Předání informací má tak svá určitá pravidla, která je potřeba z etických důvodů dodržovat. Nejdůležitějším aspektem je, aby informace o úmrtí byly podávány při osobním rozhovoru. Zároveň je nepřijatelné, aby rozhovor probíhal v rychlosti na chodbě nemocnice či jiného zdravotnického zařízení. Žádoucí je pozůstalé uvést do klidné místnosti. Veškeré informace je potřeba sdělovat věcně, s přesností a jazykem, kterému pozůstalí rozumí. Dalším důležitým aspektem je dostatek času, který mohou pozůstalí využít k dotazům. Neměli by v žádném případě nabýt dojmu, že lékař jim je ochoten nabídnout daleko méně času, než si představovali, nebo snad pocítit, že lékaře zdržují.¹¹⁶ Takto popsaný způsob předání prvotních informací

¹¹³ Srov. *Úmrtí v domácnosti a organizace pohřbu*. [online]. [cit. 23. 7. 2021]. Dostupné na WWW: <http://www.umirani.cz/rady-a-informace/umrti-v-domacnosti-a-organizace-pohrbu>.

¹¹⁴ Srov. tamtéž.

¹¹⁵ Srov. KÜBLER-ROSS, E. *Odpovědi na otázky o smrti a umírání*, s. 152- 153.

¹¹⁶ Srov. KUPKA, M. *Psychosociální aspekty paliativní péče*, s. 125- 126.

o zemřelém by mělo být samozřejmým standardem a nikoliv něčím vzácným, ovšem zdali je tomu v praxi skutečně tak, je velkou otázkou. Často je také vidět situace, kdy okolí a lékařský personál obzvlášť chápe jako úvod posledního rozhovoru s pozůstalými okamžité vyjádření soustrasti. Ovšem je nutné si uvědomit, že doba těsně po úmrtí není pro přijetí kondolence příznivá, jelikož je charakteristická tzv. ohlušením. Pozůstalí ještě nejsou schopni pochopit, že jejich blízký skutečně nežije. K akceptaci ztráty většinou dochází až v časovém úseku mezi smrtí a pohřbem, kdy se intenzita ohlušení postupně snižuje.¹¹⁷ Proto je vhodnější právě věcné a jasné podání informací, které této akceptaci napomáhají. Po poskytnutí potřebných informací je potřeba začít řešit praktické záležitosti, kupříkladu předání osobních věcí po zemřelém. Zde ovšem neexistuje univerzální pravidlo, kdy k těmto úkonům má lékař či další zdravotnický personál přistupovat. Nelze tak přesně určit ideální časový odstup od sdělení citlivých informací. I zde je tak potřeba individuálního citlivého přístupu, kdy je nutné vyhodnotit veškeré faktory a fakta. Umět si zodpovědět otázky, kdo je vhodnou osobou, komu mohou být osobní věci předány a komu ne. Kdo tuto situaci lépe ponese, kdo by tím naopak mohl být zasažen více. To vše záleží především na ošetřujícím lékaři.

Dovolím si zde ještě pár postřehů ze své praxe. Jelikož pracuji v hospici, je mi umožněno hodnotit, ale především vykonávat adekvátně veškeré kroky vůči zemřelému a následně i jeho blízkým. Nechci zde práci zatěžovat obecnými definicemi hospicové a paliativní péče, které můžeme hojně nalézt například u zakladatelky hospicového hnutí Marie Svatošové, tedy překládat podobu naší práce ještě za života umírajícího. Mohu zde ovšem s čistým svědomím říci, že patřičná péče a zacházení s ohledem na důstojnost člověka, ale i jeho autonomii (kdy ještě za života vyslovuje svá poslední přání) je mu prokazována i bezprostředně po úmrtí. Lidé se po posledním vydechnutí nechávají určitou dobu v klidu ležet, samozřejmě i za přítomnosti jejich blízkých, pokud si to i oni přejí. Zapaluje se svíčka, otevírají se okna. Následuje omytí těla, oblečení, učešání, celkové upravení, kdy se zavírají oči, popřípadě ústa. Zemřelému se dává do složených rukou květina a takto se ponechává na pokoji po dobu dvou hodin, kdy je následně z pokoje odvezen do chladícího zařízení. Pokud rodina není úmrtí přítomna a projeví přání, že by se ještě chtěla rozloučit, je jí to v každém případě umožněno. Zemřelý je znovu vyvezen do smuteční a rozlučkové místnosti, je přenesen na ozdobené

¹¹⁷ Srov. HAŠKOVCOVÁ, H. *Thantatologie*, s. 98- 99.

a pietně upravené lůžko a rodina s ním může strávit potřebný čas. I tyto chvíle mohou přinést, a často se tak děje, patřičný klid a jistotu, že i pozůstalí se dokážou rozloučit a vyrovnat s nastalou ztrátou.

3.2 Podoba pohřbu na našem území v současnosti

Od roku 1989 do současné doby trvá období, které je charakteristické především dvěma zvyky. Na jedné straně se jedná o často prováděné pohřební obřady světského typu, na straně druhé o zvyk pohřbení těla bez obřadu.¹¹⁸ V této kapitole budu primárně vycházet z poznatků Olgy Nešporové včetně jejího dělení pohřebních obřadů. Dále vycházím z obsáhlé publikace více autorů zaštiťované především Davidem Stejskalem a Jaroslavem Šejvlem. Než se ovšem budu hlouběji zabývat dnešními sekulárními pohřebními obřady, ráda bych poukázala na změnu v pohřebních obřadech katolických.

Katolické církevní obřady v dnešní době vyjadřují především naději v nový život, který smrtí nekončí, jelikož křesťané věří v Ježíšovo vzkříšení neboli zmrtvýchvstání. Ježíš zaslíbil člověku, který v něj věří, že i kdyby zemřel, nezemře na věky. Při bohoslužbách za zemřelé křesťany nemá být tedy kázání chvalozpěvem za zemřelého, ale spíše posílením evangelijní naděje v život s Kristem v Bohu.¹¹⁹ Stávající podoba katolických pohřebních obřadů vychází z doporučení vypracovaných Českou liturgickou komisí počátkem sedmdesátých let 20. století. Stalo se tak na základě latinského textu *Ordo Exsequiarum*, který byl vydán v roce 1969 po skončení II. vatikánského koncilu, jenž se konal mezi lety 1962 až 1965. Tento koncil přinesl značné změny v římskokatolické liturgii, kdy například povolil kremaci jako možný způsob pohřbu římských katolíků. Rovněž přikázal přepracovat a přizpůsobit pohřební obřady tak, aby lépe odpovídaly aktuálním podmínkám a jasně vyjadřovaly velikonoční ráz křesťanské smrti. Měly tak, jak jsem již zmiňovala výše, připomínat Kristovo vzkříšení a pevnou naději všech katolíků na věčný život. V českém prostředí pak byla vzhledem k podobě pohřební praxe věnována navíc speciální

¹¹⁸ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *Obřady loučení se zesnulými: Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby?* In *Sociální studia*, s. 60.

¹¹⁹ Srov. ONDRAČKA, L., KROPÁČEK, L., HALÍK, T. a kol. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*, s. 72-73.

pozornost obřadům doprovázející pohřeb žehem.¹²⁰ Oproti novověku, kdy často vedla nákladnost a jakási pompéznost pohřebního obřadu k systému pohřebních „tříd“, tak po II. vatikánském koncilu došlo rovněž k zákazu tohoto neblahého stavu. Přinesl všeobecné ustanovení, které pravilo, že nesmí při obřadech, ani prostřednictvím vnější okázalosti dávana přednost soukromým osobám nebo společenskému postavení.¹²¹

Z minulosti si podoba pohřbu ponechala několik zastavení, která cestu pohřebního průvodu tvoří. V novém rituálu ovšem neexistuje jen jediný jednotný obřad, nýbrž vícero možností. První základní způsob počítá s trojím zastavením, přičemž jednotlivá zastavení mohou následovat za sebou v různém sledu. Zpravidla začínají v domě zesnulého (domě smutku nebo smuteční síni) úvodní obřady, v kostele následuje pohřební mše a u hrobu vlastní pohřeb. Druhý základní způsob předpokládá obřady pouze dva, ve smuteční síni či hřbitovní kapli, kde probíhají úvodní obřady, a u hrobu později vlastní pohřeb, přičemž se povinná bohoslužba může konat na jednom nebo druhém místě. Třetím základním typem je pouhé jediné zastavení, které se může konat u jednoho z výše uvedených míst – tedy hrobu, hřbitovní kaple, ale i v krematoriu – a kde se uskuteční jak úvodní obřad, tak bohoslužba slova i vlastní pohřeb.¹²² První způsob je také označován jako „tradiční“, dnes se s ním ještě setkáváme ve venkovském prostředí. Nutno však dodat, že dnešní podoba církevního obřadu vychází ponejvíce ze způsobu třetího. Všechny funerální obřady pak mají společné, že se vyznačují důvěrnou blízkostí, schopností přizpůsobit se situaci, laskavou účastí, rovněž bohatým využíváním Písma, novozákonní teologií, ale i možností zapracovat do ritu všechny cenné místní zvyky. Nová pohřební liturgie je tak schopna prokázat zesnulému důstojnou formou poslední službu lásky, pohřbit jej a modlit se za něj, nýbrž také potěšit truchlící a stejně tak povzbudit věřící ve velikonočním postoji a všechny dohromady oslovit opravdovou lidskostí.¹²³ Hlavním úkolem těch, kteří se se zesnulým loučí, je tedy modlitba za zesnulého.

Mše je považována za vrcholně důležitou modlitbu. Pokud je pohřební obřad spojen se mší, vede jej kněz nebo biskup.¹²⁴ Pokud se jedná o rozloučení s pobožností beze mše, může jej vést biskup, kněz, jáhen a v určitých případech i biskupem pověřený

¹²⁰ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 138.

¹²¹ Srov. *Sacrosanctum Concilium*, čl. 32. [online]. [cit. 13. 1. 2022]. Dostupné na WWW:https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_cs.html

¹²² Srov. ADAM, A. *Liturgika. Křesťanská bohoslužba a její vývoj*, s. 314.

¹²³ Srov. tamtéž, s. 315.

¹²⁴ Srov. OPATRŇÝ, A. *Bližší charakteristiky některých církví a náboženských společností*. In. *Religionistika*. In STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. a kol. *Pohřbívání a hřbitovy*, s. 239.

laik.¹²⁵ Během mše se koná svaté přijímání, ke kterému by měli přistoupit věřící, velmi doporučené je pro příbuzné zemřelého. V současné době je však běžnou praxí, že k přijímání přistupuje pouze několik málo věřících jedinců z celého počtu zúčastněných. Dále následuje bohoslužba slova, která zahrnuje čtení z Písma, a to z pasáží, které tematicky odpovídají dané události. Pro představu můžeme uvést hlásání velikonočního tajemství, přinášení naděje na opětovné shledání v Božím království, poučení o úctě a lásce k zemřelým a často vybízejí k svědectví křesťanského života. Úplně poslední rozloučení pak sestává z výkropu rakve svěcenou vodou, okuřování kadidlem a zpěvu na rozloučenou. Obřad konaný v kostele, který je spojen se mší, trvá zhruba tři čtvrtě hodiny až hodinu. V případě vypuštění mše se obřad krátí na dvacet až třicet minut. Pohřební obřad se následovně zakončí na hřbitově uložením zemřelého do hrobu, kde se rovněž začíná krátkým proslovem a modlitbou¹²⁶ Ve spojitosti s českým katolickým pohřbem je uváděno několik symbolů, které dodávají celému obřadu určitou pietu. Mezi prvními symboly jsou to barevná rozlišení zúčastněných. Černá barva obřadních rouch je barvou smuteční. Od 60. let minulého století je také doplněna o variantu barvy fialové, jakožto barvy kající. Při pohřbu dítěte nebo zasvěcené panny se užívá taktéž barvy bílé. V kostele se nachází zdobená velikonoční svíce, zvaná paškál, která se při zádušní mši zapaluje a staví se povětšinou k rakvi. Symbolizuje vzkříšeného Ježíše Krista. Dalším atributem je svěcená voda, kterou se kropí rakev a hrob a jež je připomínkou křestní vody. Dále je tu kadidlo coby symbol modliteb a rovněž úcty, která se prokazuje tělu zesnulého, jež je chápáno jako chrám Ducha svatého. Kříž jako symbol křesťanů se nachází v ruce zemřelého, na rakvi, na smutečním oznámení a připomíná Ježíše Krista a jeho spasitelský čin. Zesnulým se kromě křížku dává do rukou také růženec a i dnes se mnohdy do rakve vkládají také „svaté obrázky“.¹²⁷ Jak již bylo nastíněno, je výslovně žádoucí, aby různé sociální postavení pohřbívaných a pozůstalých nemělo žádný vliv na podobu a uspořádání církevního obřadu.

Vznik sekulárních pohřebních obřadů souvisí se zavedením nového způsobu pohřbívání, které spočívalo ve spalování mrtvol, tedy kremaci, o které již bylo zmíněno, a následném uložení zpopelněných ostatků na počátku 20. století. V této prvopočáteční době se jednalo v zásadě o alternativu k římskokatolickým pohřbům například u těch,

¹²⁵ Srov. ADAM, A. *Liturgika. Křesťanská bohoslužba a její vývoj*, s. 315.

¹²⁶ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 142- 145.

¹²⁷ Srov. OPATRŇÝ, A. *Bližší charakteristiky některých církví a náboženských společností*. In. *Religionistika*. In STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. a kol. *Pohřbívání a hřbitovy*, s. 240.

kteří z církve vystoupili.¹²⁸ Proces sekularizace ovšem nebyl náhlý, ale probíhal postupně v určitých vývojových obdobích. Pomalu se začaly vytrácet nábožensky zakotvené pohřební rituály, smrt se stala tabu, přestalo se o ní mluvit. Než zde tedy popíši podobu dnešního sekulárního pohřebního pohřbu, ráda bych se ještě nepatrným náhledem do nedávné minulosti podívala, jak onen vývoj sekularizace probíhal.

Abychom pojmu sekularizace skutečně porozuměli, bude zde vhodné uvést jednu z definic. Sekularizací rozumíme za prvé vydělení a emancipaci světské oblasti od náboženských norem a nařízení, za druhé ale také úpadek náboženského přesvědčení a náboženských forem chování a za třetí vytlačení náboženství do sféry soukromí.¹²⁹ Pro naše potřeby se nyní podíváme na tři vývojová období, kterými můžeme charakterizovat sekularizaci pohřebních obřadů.

Prvním obdobím datujeme konec 19. století až po rok 1948. V těchto dobách nebylo automatické, že by měla kremace za součást sekulární obřad. Pokud tomu tak ovšem bylo, byla jeho podoba následovná. Pohřební obřad se konal v obřadní síni krematoria a byl označován jako „úmrtní slavnost“. Toto označení mělo za účel zdůraznit svou odlišnost od náboženských pohřebních obřadů, které byly vnímány jako ponuré. Rakev bývala vystavena na katafalku, u které měli pozůstalí možnost se symbolicky rozloučit. Součástí obřadu býval proslov, který byl složen jednak z obecných úvah o životě a smrti, ale zároveň připomínal osobnost a život zesnulého. Důraz byl kladen na život, smrt ovšem nebyla prezentována jako definitivní konec života. Vyzdvihovaly se činy a práce zesnulého, které pro ostatní vykonal, což mohlo být myšleno i prostřednictvím jeho potomků. Tato složka proslovu měla sloužit především k útěše pozůstalých¹³⁰

Druhé období je spojené s komunistickým režimem a pohybujeme se tak mezi lety 1948 a 1989. Tato doba byla specifická naprosto programovým a shora řízeným mohutným rozšířením kremací a sekulárních pohřebních obřadů, jak jsem již zmiňovala v jedné z předešlých kapitol. Šíření přitom nebylo nahodilé, mělo za cíl oslabení vlivu náboženství a církví ve společnosti. Pohřební obřady se oproti estetické stránce zaměřily především na funkčnost. Postupem času se budovaly sekulární obřadní síně, v nemálo případech bohužel rekonstrukcí církevních staveb.¹³¹ Změnila se i podoba

¹²⁸ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 158.

¹²⁹ Srov. HANUŠ, J., VYBÍRAL, J. eds. *Evropa a její duchovní tvář*, s. 84.

¹³⁰ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *Obřady loučení se zesnulými: Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby?* In *Sociální studia*, s. 59.

¹³¹ Srov. tamtéž, s. 60.

pohřebního obřadu. Ten občanský byl oproti církevnímu kratší a jednodušší, jelikož smutek byl považován za soukromou záležitost. Pohřební hostiny byly vnímány jako zcela zastaralé, přesto se jejich konání ve venkovském prostředí zachovalo.¹³² Proslov zde měl plnit kromě funkce sociální i funkci výchovnou, což znamenalo, že měl především vyzdvihovat pracovní výsledky zesnulého. I to byl jeden z důvodů, proč byli řečníci vybíráni ze zástupců pracovních kolektivů. Výchovná stránka proslovu pak byla naplněna obecnějšími světonázorovými myšlenkami, jejichž základem bylo materialistické a marxistické hledisko. Pohřební obřad byl rovněž obohacen o přednes poezie, případně nesměl chybět alespoň citát souznící s komunistickými idejemi. Živá hudba byla nahrazena reprodukovanou. Naprosto nepřístupné byly úvahy o posmrtné existenci, smrt byla vnímána jako absolutní konec, k jehož překonání vedla jen práce a činy, které zesnulý vykonal pro budoucí generaci při budování socialistické společnosti.¹³³ Můžeme tedy stručně konstatovat, že na rozdíl od tradiční společnosti, kdy péči o zesnulé zajišťovala primárně rodina a duchovní stránku pohřebního obřadu naplňovala církev, od druhé poloviny 20. století byla tato péče přenesena na instituce. Organizace pohřebních obřadů se dostala do rukou pohřebních služeb.¹³⁴

Třetí vývojové období sekulárních obřadů trvá od roku 1989 dosud. Pro něj je charakteristická přeměna dřívějších státních či městských pohřebních služeb na soukromé firmy. Ke změnám v konání pohřebních obřadů v návaznosti na nový politický režim v tomto období nedochází, výjimkou je rozšíření pohřbívání bez obřadu, o čemž se ještě zmíním.

Pokud obřad probíhá, koná se nejčastěji v sekulární obřadní síni, která je umístěna obvykle v areálu hřbitova. Rodinní příslušníci a další smuteční hosté se zpravidla před samotným začátkem pohřbu shromažďují u vchodu do obřadní síně, přičemž nejbližším pozůstalým bývá vymezená speciální čekací místnost, kde jsou přivítáni pracovníkem pohřební služby. V této chvíli se také mohou naposledy rozloučit se zemřelým v otevřené rakvi, pokud to bylo jejich přáním.¹³⁵

Před samotným začátkem obřadu se tedy po otevření síně postupně shromažďuje zbytek pozůstalých. V přední části síně obvykle bývá podium, na kterém je umístěna uzavřená rakev se zemřelým. V její blízkosti pak mají smuteční hosté možnost položit

¹³² Srov. NEŠPOROVÁ, O. *Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století*. In *Soudobé dějiny*, s. 372.

¹³³ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *Obřady loučení se zesnulými*, s. 60.

¹³⁴ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století*, s. 362.

¹³⁵ Srov. NEŠPOROVÁ, O., *O smrti a pohřbívání*, s. 167.

věnce nebo květiny. Ty od nejbližších pozůstalých tam již zpravidla bývají. Po usazení všech zúčastněných, kdy povětšinou platí, že nejbližší rakvi sedí nejužší rodinní příslušníci a přátelé, začíná samotný obřad. Obvykle je otevřen poslechem reprodukované hudby, kterou volí objednavatel pohřbu. Mohou se objevit skladby nejrůznějších žánrů, vesměs s ohledem na osobnost zemřelého. Poslech hudby je ukončen začátkem proslovu řečníka. Ve velké části případů zahrnuje tato řeč určitou obecnější zmínku o životě a smrti, případně tematicky laděný verš. Dále pak přichází vykreslení osoby zesnulého, nastínění jeho života, důležité milníky jeho bytí. Konec bývá zpravidla poděkováním příchozím a vyjádřením smutku nad ztrátou zemřelého. Na závěr je zahrána poslední píseň, během které se všichni zúčastnění postaví, opona se zatahuje, případně rakev zajíždí za oponu. Pokud si pozůstalí nepřejí tuto část pohřbu úplně vypustit, následuje vyjádření soustrasti všech zúčastněných těm nejbližším. Tato slova a podání ruky označujeme jako kondolence. Smuteční hosté se poté rozcházejí, ti nejbližší a další pozvaní se odebírají domů či do restauračního zařízení ke smuteční hostině, která i dnes bývá vnímána jako završení pohřbu. Tělo zemřelého bývá nejčastěji spáleno v krematoriu a urnu s popelem si nejbližší mohou po několika dnech vyzvednout. Samozřejmě může být tělo také uloženo do země.¹³⁶

Pokud se dnes rozhlédneme po kterémkoliv hřbitově, je zde na jeho dnešní podobě velice dobře patrné, jaký vliv má v dnešní společnosti kremace. Z širokého historického hlediska je zřejmé a v úvodu této kapitoly jsem to již zmiňovala, že kremace jako způsob pohřbívání je v naší zemi způsob poměrně mladý, ovšem od doby jejího zavedení je její vzestup skutečně značný. Kremací tedy myslíme způsob pohřbení lidských pozůstatků, který probíhá mimo pohřebiště, a zpopelněné lidské ostatky se následně na pohřebištích pouze ukládají. Způsobů uložení urny s těmito zpopelněnými lidskými ostatky je celá škála a odvíjí se od místa, kam budou urny ukládány.¹³⁷ K nejběžnějším způsobům patří ukládání uren do tzv. urnových hrobů, což jsou malé hroby s tzv. sklípkem pro ukládání uren. Další možností je uložení do rakvového hrobu, kde urna může být buď zasypána zemí, případně umístěna opět do sklípku na urny. Variantou je také ukládání uren do hrobek v případech, kdy rodina z minulosti hrobku vlastní. Jak už bylo řečeno, změna v podobě uspořádání a vzhledu hřbitovů je zapříčiněna právě dosti rozšířenými způsoby ukládání uren, tedy uložení

¹³⁶ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 168- 170.

¹³⁷ Srov. STEJSKAL, D., ŠEVL, J. *Specifika pracovních činností*. In STEJSKAL, D., ŠEVL, J. a kol. *Pohřbívání a hřbitovy*, s. 98- 99.

do kolumbární schránky, vsypem a rozptylem. Vsypem, rozumíme uložení popela, kdy je obsah urny vsypán v místě k tomu určeném do jamky vyhloubené v zemi. Rozšířenějším způsobem u nás je spíše rozptyl. Rozptyl se může konat bez účasti pozůstalých nebo s jejich účastí. Způsobu rozptylů je pak celá škála, stejně tak jako jsou rozptylové loučky různě architektonicky řešeny.¹³⁸

Pokud je variantou pohřbení do země, tedy do kopaného hrobu, v dnešní době bych zmínila pozici hrobníka, o kterém se budu ještě více rozepisovat v jiné kapitole s názvem Hřbitovy a jejich pracovníci. Právě hrobník nebo i správce pohřebiště je osobou, která řídí po praktické stránce celý obřad a v neposlední řadě dbá na celkovou důstojnost obřadu, stejně jako na bezpečnost osob, které se v blízkosti hrobu pohybují. Je tak zodpovědným za adekvátní podobu pohřbu, který by měl proběhnout bez závad, zranění či jiných možných nepatřičných situací.¹³⁹

Je zásadní si uvědomit, že pohřební obřad je velice důležitým mezníkem, který jako rituál vzdává poslední poctu zemřelému a doprovází jej na jeho poslední cestě. Je pokládán za poslední dar zemřelému, dar, jenž je projevem úcty a uznání. Pohřeb je primárně sociální záležitostí, kde dochází k regulaci vnějších projevů vnitřních stavů. Pro pozůstalé má velký význam, jelikož jde o ceremoniál, který poskytuje ochranu před zármutkem a zoufalstvím. Lze dokonce říci, že pohřeb je jakousi povinností pozůstalých vůči zesnulému, rozhodně je pak mechanismem odvádějícím a tlumícím reakce, které by mohly truchlícím způsobit ohrožení a zahlcení. Samotná příprava pohřbu pozůstalým často zabraňuje podlehnout těžké situaci, která je způsobena ztrátou nejbližšího.¹⁴⁰ Pohřební obřad jako důležitý mezník je nutné vnímat jako přechod z jedné fáze truchlení do druhé. Jedná se o definitivní stvrzení smrti zesnulého a umožňuje člověku ritualizované truchlení. Pohřeb tak slouží k překonání smutku, kdy se jeho individuální pocit přenáší do kolektivního sdílení smutku. Ztráta zemřelého se postupně stává realitou a pohřebním obřadem se veřejně uvádí do nových rolí a dostávají prostor k ventilování pocitů. Zesnulý člověk jakoby na pohřbu zemřel podruhé, zemřel pro ostatní. Pohřebním obřadem také vyjadřujeme vděčnost zemřelým, je vnímán jako možnost udělat něco, co je vnímáno jako dobro pro toho, kdo odešel.¹⁴¹ V kontrastu

¹³⁸ Srov. STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. *Specifika pracovních činností*. In STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. a kol. *Pohřbívání a hřbitovy*, s. 100-103.

¹³⁹ Srov. tamtéž, s. 116.

¹⁴⁰ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *Zármutek a pomoc pozůstalým*, 243-245.

¹⁴¹ Srov. BOWLBY, J. *Ztráta: smutek a deprese*, s. 114.

toho, co bylo nyní uvedeno, je ovšem nezbytné si říci, že častým jevem, se kterým se v dnešní společnosti setkáváme, je absence pohřebního rituálu vůbec.

Při srovnání s dobou minulou, kdy neuspořádání pohřbu bývalo velice ojedinělé, se chybějící rituál rozloučení stává stále častěji viděnou praxí. Pohřbením s absencí obřadu tedy rozumíme pohřbení mrtvého těla bez jakýchkoliv doprovodných pohřebních, ať už náboženských, tak sekulárních obřadů. Zároveň je důležité říci, že obřad nemusí mít nutně podobu organizovaného rozloučení, které zajistí například pohřební služba. Pozůstalí si přirozeně mohou poslední rozloučení organizovat sami, pomocí vlastních rituálů a zvyklostí. Zásadním faktem je, aby tyto obřady měly určitý společenský rozměr, tedy za účasti minimálně dvou pozůstalých.¹⁴² Zde tedy však hodnotíme absenci pohřbu jako určitého oficiálního ceremoniálu, který se koná v souvislosti s uložením těla do země nebo posledního rozloučení před kremací či hromadného rozloučení při uložení popela. Nutno zde říci, že zjistit údaje o absenci jakéhokoliv kolektivního pohřebního obřadu například v různých zemích je stále obtížnější. Ve většině společností je konání nějakého pohřebního obřadu považováno stále za naprostou samozřejmost, proto není jejich absence nikterak tematizována. I v případě konání tzv. sociálních pohřbů, kdy je zesnulý pohřben na náklady obce, je běžnou praxí, že se určitý veřejný kolektivní obřad koná, přičemž může být realizován pro více zesnulých najednou. Jako možnost rozloučení je uspořádání vzpomínkového obřadu či vzpomínkové slavnosti bez přítomnosti těla zesnulého. Ten se nutně nemusí konat v obřadní síni krematoria, ani v jiné smuteční síni, ale můžeme ho realizovat prakticky kdekoliv, v kostele či jiném sakrálním prostoru, v bytě, na zahradě atd. Tak může vypadat například rozloučení pro zesulé, kteří věnovali své tělo pro medicínské účely.¹⁴³

Pokud se ovšem budeme zabývat naprostou absencí jakékoliv formy rozloučení, může k ní vést několik důvodů. Faktorů, které vedou dnešní společnost k pohřbívání bez obřadu, je v českém prostředí více. Zkraje můžeme opět poukázat na již zmíněnou sekularizaci společnosti, ke které se přidávají faktory ekonomické, psychologické a sociální.¹⁴⁴ Přímí účastníci, tedy pozůstalí, nejčastěji uvádějí důvody ekonomického rázu. Finanční nákladnost posledního rozloučení je tak velice častým argumentem pro nekonání oficiálního posledního rozloučení, ovšem není pochyb, že není pouze

¹⁴² Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *O posledních věcech člověka*, s. 221.

¹⁴³ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *Obřady loučení se zesnulými*, s. 61-62.

¹⁴⁴ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 203.

jediným a ve své podstatě ani nejdůležitějším. K argumentům, které mohou tyto finanční důvody vyvrátit či je alespoň oslabit, patří ceny pohřbů, které u nás oproti jiným zemím nejsou v poměru k platům nikterak závratné. Další skutečností je fakt, že spousta starších lidí má často finance na pohřeb naspořené a záleží tedy jen na pozůstalých, jestli dostojí jejich přání.¹⁴⁵

Jako psychologický faktor je často zmiňována velká psychická zátěž, kterou by pro pozůstalé pohřeb údajně znamenal. Vynechání pohřebního rozloučení by v tomto případě mělo být interpretováno jako snaha o vyhnutí se silným emocím a vzpomínkám na zemřelého. K psychologickým faktorům můžeme započítat i skutečnost, že podoby dnešních sekularizovaných obřadů dostatečně neuspokojují právě psychické potřeby pozůstalých.¹⁴⁶ Zde je na druhou stranu důležité říci, že i dnes se často přechází ke způsobům, kdy se rodina i blízcí mohou více zapojovat do chtěné podoby pohřbu, mohou se více aktivně podílet na podobě posledního rozloučení, vychází se více vstříc různým přáním a rozloučení tak může být více „šité na míru“

Sociální faktory hrající roli v neuspořádání pohřbu se v dnešní společnosti stávají čím dál akceptovanější. Společnost si tak nějak zvykla, že veřejně přístupné pohřby pomalu mizí a jsou běžně nahrazeny rozloučením v úzkém kruhu rodinném. Pohřební obřady i následná péče o hroby se tak stávají vesměs rodinnou záležitostí, do které širší veřejnost nebývá vpuštěna. Za zmínku jistě stojí fakt, že v nepřítomnosti obřadu se také mohou promítat špatné vztahy v rámci rodiny. V těchto případech pak nejbližší rodina upouští od pořádání pohřbu, aby se vyhnula setkání a případným konfliktům s některými příbuznými. A než je nepozvat na obřad vůbec, volí tak rodina raději úplnou absenci pohřbu.¹⁴⁷

Faktorem, který se projevuje čím dál častěji, může být též faktor sociodemografický, kdy dochází k stále se prodlužující délce života. S ohledem na tuto skutečnost se často kolektivní rozloučení nekoná v případech, kdy zemřelý ve vysokém věku již neměl přátele nebo vrstevníky, kteří by se ho mohli účastnit.¹⁴⁸

I přes to, že jsme schopni určitě faktory a zvláště pohnutky blízkých zemřelého pochopit, je stále nutné mít na paměti, že absence pohřebního obřadu může být v tomto

¹⁴⁵ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *O posledních věcech člověka*, s. 229.

¹⁴⁶ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 205.

¹⁴⁷ Srov. tamtéž, s. 206- 207.

¹⁴⁸ Srov. tamtéž, s. 208.

směru příznakem hlubokého rozpadu společenských vazeb a vztahů¹⁴⁹, a tuto skutečnost není možné opomíjet či vytěšňovat.

3.3 Pohřební zvyklosti u vybraných etnických skupin žijících u nás

Na tomto místě bych se ráda krátce věnovala přístupu k pohřebním zvyklostem u určitých etnických skupin, které se nejčastěji vyskytují v našem kulturním prostředí. Mezi značně početně zastoupenou menšinu v České republice patří Romové.

Pohřební tradici i u Romů můžeme rozdělit do tří časových úseků, a to období před úmrtím člověka, období po skonu člověka a období související s jeho pohřbem.¹⁵⁰ Romové byli v minulosti přirozeně zvyklí umírat doma a dodnes usilují o to, aby umírající skonal v domácím prostředí. Pro potřebu této práce nahlédneme do romských tradic věnujících se především obdobím po skonu a obdobím spojeným s pohřbem.

Pro období po skonu romského člověka jsou příznačné úkony, kterým dominuje strach z mrtvého.¹⁵¹ Těsně po úmrtí drží Romové tradici, kdy snímají zrcadla, případně je zakrývají, aby uchránili svět živých před světem mrtvých. Pokud je zemřelou žena, odeberou se jí šperky a rozpustí vlasy, aby došlo k odpoutání duše od těla. V místnosti, kde je mrtvý, se také nesmí vařit ani větrat do doby, než je mrtvý řádně pochován. Duše mrtvého se nesmí dostat ven, aby se svévolně potulovala po světě. Zde můžeme pozorovat rozdílný přístup, kdy v naší tradici se obecně okna otvírají, aby duše dostala volnost. Romové věří, že duše mrtvého opouští tělo až třetí den po smrti. Z tohoto důvodu obvykle tři dny a tři noci, často až do pohřbu, u mrtvého (což platilo převážně v minulosti) doma sedí a vartují, vyprávějí si o mrtvém a o jeho životě v tomto světě úsměvné, žertovné historky, mrtvého tak oslavují, jedí, pijí, ale nezpívají a netancují.¹⁵² Vartování neboli stráž či bdění u mrtvého, je tedy charakteristickým znakem předcházející pohřeb, ovšem jeho podoba se může lišit. U různých romských skupin se může jeho průběh odlišovat, ale společným znakem zůstává, že se povětšinou po tři dny scházejí příbuzní a známí zesnulého a loučí se s ním. Dnes v mnoha případech platí

¹⁴⁹ Srov. SOKOL, J. *Stárnutí a smrt*. In JIRÁSKOVÁ, V. a kol. *Mezigenerační porozumění a komunikace*, s. 50.

¹⁵⁰ Srov. HRDLIČKOVÁ, L. *Smrt a pohřeb u Romů*. In *Dingir: časopis o současné náboženské scéně*, s. 19-20.

¹⁵¹ Srov. tamtéž, s. 19.

¹⁵² Srov. KOLEKTIV AUTORŮ. *Romové- O Roma. Tradice a současnost-Angoder the akának*, 66- 67.

(nebo by to s ohledem na hygienické předpisy platit mělo), že mrtvého většinou zastupuje jeho fotografie s černou páskou, u které hoří dvě svíčky. Vartování je dnes chápáno i jako vyjádření úcty k zesnulému a jeho nezastupitelnou roli hraje i jeho psychoterapeutická složka, kterou je podpora nejbližších pozůstalých, aby nezůstali ponecháni sami sobě a svému zármutku. Toto období a následující pohřeb je časem vyjádření pospolitosti a odložení všech vzájemných sporů.¹⁵³

Dalším typickým znakem romské kultury je bohaté vybavení rakve na poslední cestu. Romové oblékají mrtvého do nejlepších šatů, do rakve mu pak dávají jeho oblíbené předměty, mezi které patří šperky, hudební nástroje, cigarety, věci osobního rázu, zkrátka věci, které užije v posmrtném životě. Romové nehledí na finanční hodnotu těchto věcí, chtějí, aby mrtvému na onom světě nic nescházelo, aby neměl důvod k návratu.¹⁵⁴

Organizací pohřbu bývá pověřen nikoliv nejbližší příbuzný, nýbrž vážená osoba z blízkého okruhu zesnulého. V případě, kdy je rodina zesnulého chudá a nemá dostatek prostředků pro nákup pohoštění pro vartování a na vlastní pohřeb, skládá se na tyto výdaje širší rodina. Organizace posledních věcí člověka je u Romů ulehčena tím, že se jedná o společenství, které dosud zná a respektuje své zákony, byť jsou nepsané. Vesměs všichni vědí, co má následovat po úmrtí člověka a jaká je jeho role při pohřbu.¹⁵⁵ V den, kdy se koná pohřeb, se k mrtvému sjíždí nejbližší příbuzní, známí a přátelé. Tito všichni smuteční hosté se scházejí u rakve zemřelého a každý z nich poprosí mrtvého o odpuštění, ale rovněž mu mohou sami odpustit.¹⁵⁶ K mrtvému přichází také kněz, jenž má dle Romů schopnost komunikovat se světem mrtvých. U mrtvého se pomodlí a místnost, v níž se nachází rakev se zesnulým, vykropí svěcenou vodou.¹⁵⁷

Smuteční hosté se poté odebírají společně se zesnulým k místu, kde bude pohřben. Ještě před tím, než vynášena rakev opustí dům, je potřeba s ní třikrát poklepat o práh domu, aby duše mrtvého odešla a již se nikdy nevrátila.¹⁵⁸ Toto trojí poklepaní se může provést rovněž při vynášení rakve z kostela. Hovoříme-li o katolickém pohřbu,

¹⁵³ Srov. ANDRŠ, Z. *Romský pohřeb*. In STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. *Pohřbívání a hřbitovy*, s. 319-320.

¹⁵⁴ Srov. KOLEKTIV AUTORŮ. *Romové- O Roma. Tradice a současnost-Angoder the akának*, 66- 67.

¹⁵⁵ Srov. ANDRŠ, Z. *Romský pohřeb*. In STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. *Pohřbívání a hřbitovy*, s. 319.

¹⁵⁶ Srov. ŠIŠKOVÁ, T. *Menšiny a migranti v České republice*, s. 136.

¹⁵⁷ Srov. FERKO, A. *Tradiční pohřeb?* In JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. eds. *Romové a cikáni-neznámí i známí*, s. 154-155.

¹⁵⁸ Srov. KOLEKTIV AUTORŮ. *Romové- O Roma. Tradice a současnost- Angoder the akának*, s. 57.

který je u Romů nejčastější, začíná pohřeb zádušní mší právě v kostele. Ta může být po domluvě s knězem prokládána živou romskou hudbou a zpěvem přímo v kostele anebo hraje hudební doprovod až před kostelem při vynášení rakve. Hudba je přítomna téměř vždy, doprovází pohřební průvod a hraje i u hrobu. U samotného hrobu pronese kněz naposledy smuteční řeč, účastníkům pohřbu je dána poslední možnost k nahlédnutí do rakve a rozloučení se. Následně je rakev spuštěna za zvuků romské hudby do hrobu. Spuštění do hrobu je obvykle doprovázeno oplakáváním, které je důležitou součástí pohřebního rituálu. Mezi typické projevy žalu patří dodnes trhání vlasů, vrhání se do jámy nebo obřadné omdlévání. Po pohřbu následuje dle finančních možností rodiny smuteční hostina, jejíž součástí bývá krátký smuteční proslov, který pronáší starší vážený muž z blízkého okruhu zesnulého. Proslov je zakončen minutou ticha, po které následuje přípitek, u kterého je obvykle proneseno: „*At' mu dá Bůh lehkou zem!*“¹⁵⁹

Druhou silně zastoupenou menšinou na našem území, o které bych zde chtěla mluvit, je komunita Vietnamců. Ve Vietnamu má své místo východní náboženství buddhismus. Proto je zde smrt chápána jako nový začátek a pohřeb tedy jako počátek nové cesty. Běžné je tak slavení výročí úmrtí rodičů, kdy rodiny při návštěvě hřbitova projevují svou vděčnost a věrnost zesnulým. Slavnost dále pokračuje společnou hostinou. Každá rodina udržuje a opečovává tzv. oltář předků. Na něm lze vidět fotografie zemřelých předků, nádoby s obětinami, svícny a další pamětní předměty. Pohřební barvou je barva bílá – o této zvyklosti je tak dobré vědět a při úmrtí Vietnamce ji brát na zřetel. Pohřeb probíhá podle přesně daných pravidel a pro všechny z rodiny je důležitou společenskou událostí. Pohřeb se nikomu neoznamuje, je povinností každého zjistit si čas a místo jeho konání. Tím pozůstalí dávají najevo svůj zájem o zemřelého.¹⁶⁰

O pohřebních rituálech Vietnamců pohřbívaných v České republice toho není moc známo. Pokud je to možné, tak se ti, kteří ve Vietnamu již nežijí, vracejí zemřít domů. Pokud však Vietnamec zemře zde, jeho tělo bývá většinou zpopelněno a urnu s popelem poté pozůstalí často posílají zpět do Vietnamu. Tělo zemřelého bývá obvykle do rakve ukládáno v bílé látce. Na rozdíl od našeho zvyku zapalování svící, pozůstalí

¹⁵⁹ Srov. ANDRŠ, Z. *Romský pohřeb*. In STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. *Pohřbívání a hřbitovy*, s. 321-323.

¹⁶⁰ Srov. Meta, o.p.s., *Informace pro učitele*. [online]. [cit. 6. 1. 2022]. Dostupné na WWW: <https://www.inkluzniskola.cz/sites/default/files/uploaded/Vitenam.pdf>.

Vietnamci zapalují vonné tyčinky a místnost zdobí ovocem. Pohřební obřad většinou vede nejstarší muž z rodiny.¹⁶¹

3.4 Pohřební služby

Na tomto místě bude dobré se nejprve seznámit Zákonem o pohřebnictví. Zákon č. 256/2001 Sb. o pohřebnictví pohřební službu definuje jako službu, jež zahrnuje činnosti spojené s úpravou lidských pozůstatků, jejich následovným pohřbením a přepravou. Výjimku tvoří provozování pohřebiště, provádění balzamací a konzervací, zpopelňování lidských pozůstatků nebo lidských ostatků, včetně ukládání lidských ostatků do uren.¹⁶² Tento nepřiliš obsáhlý opis činností je v zákoně dále blíže specifikován, což si ukážeme následovně. Bylo by, myslím, vhodné se nejprve okrajově podívat do historie pohřebních služeb.

Olga Nešporová připouští, že tuto historii je obtížné vypořádat příliš hluboko do minulosti, jelikož neexistuje dostatek dostupných relevantních dat. Péči o mrtvé v minulosti, jak jsme si shrnuli v předešlých kapitolách, obstarávala především rodina a blízcí zemřelého. Jak se časem rozšiřovaly křesťanské hřbitovy, započala se zavádět i funkce hrobníka, který pracoval pod vedením faráře. Hrobník býval odborníkem na pohřbívání, spravoval a hlídal hřbitov. Ve druhé polovině 19. století pak byly zakládány nové městské a obecní hřbitovy, kde zde pracující hrobníci podléhali starostům. Mezi 14. a 18. stoletím lze také vyzdvihnout práci speciálních pohřebních bratrstev, která se podílela na pohřebních obřadech. Toto sdružení laiků náleželo k římsko-katolické církvi, ale stejnou úlohu hrálo a dodnes hraje v židovské tradici. Konec 19. století nás potom přivedl k profesionalizaci pohřebnictví a vzniku pohřebních soukromých i městských pohřebních ústavů, tedy předchůdců těch dnešních. Zpočátku vznikaly pohřební služby, které vlastnili soukromníci, ale mohla je poskytovat také města. Právě městské pohřební ústavy byly provozovány do určité míry z etických důvodů, aby se předcházelo tomu, že by se z pohřebnictví stal předmět soukromého obchodu.¹⁶³

¹⁶¹ Srov. LOSOVÁ, P. *Vietnamci asi neumirají*. [online]. [cit. 6. 1. 2022]. Dostupné na WWW:https://decinsky.denik.cz/zpravy_region/vietnamci-asi-neumiraji200080723.html.

¹⁶² Srov. Zákon č. 256/2001 Sb. o pohřebnictví a o změně některých zákonů ve znění k 3. 1. 2022.

¹⁶³ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 213- 215.

Začátek pohřebních služeb a především pak poslední tvrzení kontrastuje s dnešní podobou těchto služeb. Pohřební služby na území naší republiky fungují na komerční bázi, ponejvíce jako rodinné firmy, kde bývá zastoupeno několik rodinných příslušníků.¹⁶⁴ Celkově se u nás po roce 1989 objevilo mnoho nových takto fungujících pohřebních firem a nutno říci, že většina začínala bez jakýchkoliv zkušeností s tímto oborem. Není proto divu, že právě z těchto dob pochází obraz neadekvátního jednání pohřebních služeb, které byly ilustrovány jako firmy, které chtějí především vydělávat. To vše se pojilo například s údajným vědomím toho, že těla zemřelých bývala uskladňována v zcela nedůstojných podmínkách, případně že dokonce docházelo k okrádání zesnulých. Samozřejmě nemůžeme paušalizovat, ale pokud tomu tak skutečně někde bylo, mohlo to být způsobeno i faktem, že v pohřebnictví nebylo potřeba při udílení koncese žádného příslušného vzdělání.¹⁶⁵ Zde se tímto směrem dnes sféra pohřebnictví dočkala alespoň určitého posunu, kdy je od roku 2001 požadována odborná způsobilost. Zákon vyžaduje u žadatelů o koncesi na provozování pohřební služby buď minimálně střední vzdělání s maturitní zkouškou a tříletou praxí v oblasti pohřebnictví nebo vzdělání základní, ovšem pak praxi desetiletou. Odbornou způsobilost pak žadatel musí prokázat během rekvalifikačních kursů. K materiálním náležitostem patří vlastnictví chladicího a mrazicího zařízení, silniční motorové vozidlo určené k přepravě lidských pozůstatků a místnost pro úpravu těla zemřelého a pro uložení lidských ostatků do rakve.¹⁶⁶

I dnes se můžeme samozřejmě setkat s fungováním městských pohřebních služeb, které by v ideálním případě měly poskytování těchto služeb brát jako službu občanům, což by se mělo odrážet v jejich cenách, které by neměly být záměrně navyšované jako prostředek ke zbohatnutí poskytovatele. Pak ovšem platí, že na úkor příznivé ceny jsou tyto služby méně přizpůsobivé požadavkům klientů. Ať už si z etického hlediska tento fakt dovolíme jakkoliv hodnotit, zde pak stojí v protikladu soukromé firmy hledící více na zisk, tím pádem ale v prostředí konkurence snažící se vyjít vstříc požadavkům klienta. Nutno říci, že v dnešní podobě se jedná především o větší šíři poskytovaných možností materiálního směru. Sem patří pestrá nabídka typů rakví, květinové výzdoby, uren, nabídka různých pohřebních síní a jiné.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 219.

¹⁶⁵ Srov. SÍGL, M., *Co víme o smrti*, s. 325.

¹⁶⁶ Srov. Zákon č. 256/2001 Sb. o pohřebnictví a o změně některých zákonů ve znění k 3. 1. 2022.

¹⁶⁷ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *o smrti a pohřbívání*, s. 220.

Obecné povinnosti pohřebních služeb jsou vymezeny také zákonem o pohřebnictví, kde jsou vedle povinností stanoveny také zákazy, tedy jsou jmenovány situace či úkony, ke kterým docházet nesmí. Mezi povinnosti je uváděno především příslušné vybavení, které bylo ilustrováno výše, tedy odpovídající vozidlo a chladicí zařízení, u kterého jsou zde i přesně vymezeny teploty, které jsou pro ukládání lidských ostatků potřebné. Dále se zde setkáme s výčtem administrativních úkonů, které jsou při této práci nezbytné. Naopak by nemělo docházet ke sjednávání pohřbení v prostorách a areálech zdravotnického zařízení nebo zařízení sociálních služeb. Za velice zásadní pak považuji, že se vedle tohoto „praktického“ výčtu povinností, nachází také regulace chování zaměstnanců pohřebních služeb. Zákonem je tak řečeno, že by se zaměstnanci měli chovat ve vztahu k pozůstalým šetrně k jejich citům a umožnit účast při smutečních obřadech registrovaným církvím, náboženským společnostem nebo jiným osobám v ideálním případě dle projevené vůle zemřelého. Zákon pak dále upravuje proces vyzvednutí, převoz a uložení lidských ostatků v období od převozu po samotný pohřeb.¹⁶⁸

Abych byla schopna doložit reálnou podobu nabízených služeb, dovolím si zde malé porovnání nabídky služeb na malém městě s pohřební službou ve městě krajském. Jelikož žiji v Prachaticích, navštívila jsem webové stránky v současnosti jediné pohřební služby, která zde má dlouhou tradici a v jejímž stínu se zatím jiným pokoušejícím se podnikatelům v tomto odvětví nedařilo konkurenci překonat natolik, aby byla její činnost dlouhodobě udržitelná. Internetové stránky prachatické pohřební služby Romana Pauleho jsou vcelku vkusné, byť mohou působit lehce zastaralým dojmem. V sekci služeb, které nabízejí, se setkáváme nejprve s typy obřadů, které vykonávají. Jedná se o obřady v rámci celé České republiky, kremační obřady, obřady s rozloučením v obřadní síni, obřady s rozloučením v kostele, případně v kapli. Tyto varianty jsou následně ještě rozšířeny o možný převoz do krematoria k zpopelnění. Dále se jedná o možnost uložení do rodinného hrobu či hrobky, zajištění kněze nebo jiného řečníka k obřadu, varhaníka a zpěváky. Dalšími službami jsou vykopání hrobu, květinové dary k obřadu, nápisy smutečních stuh, dále pak zajištění hudby k obřadům (ať už živé či reprodukovávané, kdy se tato pohřební služba prezentuje širokou nabídkou). K nabídce následně patří převoz zesnulých z místa úmrtí, kdy s ohledem na minulost velice mile používá v závorce uvedené „z domu smutku“, převoz zesnulých

¹⁶⁸ Srov. Zákon č. 256/2001 Sb. o pohřebnictví a o změně některých zákonů ve znění k 5. 10. 2021.

v rámci celé republiky i do zahraničí. Poskytované služby jsou uzavřeny nabídkou ryze praktických náležitostí, jako tvorba a tisk smutečních oznámení, smuteční obálky, prodej hřbitovních doplňků nebo nápisů na urny a v neposlední řadě vystavení úmrtního listu. Jako poslední položku v seznamu nabízených služeb, můžeme nalézt další poradenství spojené s pohřebními úkony.¹⁶⁹

Nabídka pohřebních služeb v Českých Budějovicích je samozřejmě nesrovnatelně pestřejší, rozhodla jsem se ovšem nahlédnout na první zdroj, který jsem objevila. Dostala se mi tedy možnost porovnání nejen malého a velkého města, ale také sektoru soukromého s tím městským. Internetové stránky Pohřebního ústavu města České Budějovice nepůsobí o moc víc honosným dojmem, i když služby, které poskytují, jsou o poznání pestřejší. Z hlavní stránky se může nahlédnout do nejrůznějších sekcí, které pohřební ústav krajského města v sobě zahrnuje. Jedná se o krematorium, pohřební službu, správu hřbitova a prodejnu hřbitovních doplňků a květin, tedy celkový segment toho, co bych měla jako potenciální klient reflektovat. Pro potřebu této kapitoly pak nahlížím do kategorie pohřební služby. Zde se setkávám nejprve se základními provozními informacemi, abych pak našla velice přehledně zpracované informace a skutečně potřebné rady ohledně té praktické stránky. Nepochybuji, že prachatický pan Paule určitě rád po telefonickém kontaktu seznámí pozůstalé s těmito náležitostmi také, ale zde oceňuji, že si je člověk může v klidu nastudovat a nepropadat už v tak náročných chvílích ještě většímu strachu z neznáma. Zde se tedy mohou pozůstalí dozvědět, co vše je potřeba k objednání pohřbu, je zde uveden seznam konkrétních dokladů, ale i doporučeného oblečení pro zesnulého nebo výčet záloh na sjednané služby. Dále je rozepsáno, k čemu jsou konkrétní doklady potřebné a komu je objednavatel pohřbu bude předávat. Dostává se zde i informací o krocích, které je potřeba dále udělat jako odhlášení starobního důchodu, vyřízení pohřebního a vdovského důchodu, ale je tu i zmínka kdo a za jak dlouho vystaví úmrtní list a jak se následně bude vyřizovat dědictví po zesnulém. Skutečně mě tento velice přehledný výčet nutných kroků mile překvapil, a domnívám se tak, že je pro každého pozůstalého alfou a omegou jeho prvního směřování po skonu svého blízkého. Až teprve poté může detailněji uvažovat nad využitím ostatních služeb. Ty má českobudějovický pohřební ústav samozřejmě také přehledně popsán a v podstatě se nijak významně neliší od nabídky jiných pohřebních služeb. Nabízí tři varianty

¹⁶⁹ Srov. *Služby*. In *Pohřební služba Prachatice* [online], [cit. 5. 10. 2021]. Dostupné na WWW: <https://pohrebnisluzbapt.cz/sluzby.html>

pohřbů, kremaci s obřadem i bez obřadu nebo pohřeb do hrobu včetně výkopu. Z konkrétních služeb je to například odvoz a převoz zesnulého v rámci České republiky, oblečení a úprava zesnulého, zajištění smutečního obřadu dle přání pozůstalých v obřadní síni krematoria, ale i v kapli příslušného hřbitova. Pohřební ústav dále může zajistit účast církevního zástupce a smutečního řečníka včetně přípravy smuteční řeči dle přání klienta. Ostatní praktické služby téměř totožné s prachatickou pohřební službou jsou pak ještě rozšířeny o dopravu smutečních hostů autobusem, nabídku památečního skla z popela zesnulých nebo zveřejnění termínu posledního rozloučení v tisku.¹⁷⁰ Pochopitelným faktem tak zůstává, že nabídka ve větším městě bude o to pestřejší, jelikož zvláště v soukromém sektoru je daleko více konkurenčních firem, než v menších městech. Dokládají to i další majitelé pohřebních služeb v krajském městě, kde jsem nahlédla do nabídky služeb a v nejedné se člověku naskytne i nespočet fotografií s nabízenými předměty, nepřeberné množství a různé varianty rakví, uren, dokonce je pozůstalým nabízen pohled do jejich vozového parku.

3.5 Hřbitovy a jejich pracovníci

Místo, kde je jasně viditelný a hmatatelný vztah společnosti ke smrti (který je mimochodem v dnešní době dosti těžce uchopitelným fenoménem), je hřbitov, tedy místo posledního odpočinku, kam lidé ukládají své mrtvé. Na hřbitovech lidé prezentují své postoje ke smrti, a tak se z něj stává místo symbolických i sociálních reprezentací smrti. Díky kumulaci těchto reprezentací se tak z hřbitova stává místo kolektivní paměti společnosti. Stal se místem, kde mohou lidé vzpomínat na minulost. Jejich hlavním smyslem je zastavit čas, zastavit zapomínání, zvěčnit smrt a zpřítomnit minulost v přítomnosti. Můžeme říci, že tato místa v podstatě představují rituály bez rituálů.¹⁷¹ Hřbitov je vnímán jako výraz pocty a vzpomínky na zesulého, často i úcty k jejich těžkému osudu či celému jeho životu. K rozloučení v minulých dobách patřil dokonce slib, který měl zaručovat, že se na zemřelého bude vzpomínat i v budoucnosti. Což v sobě neslo i péči o jeho místo posledního odpočinku. Hrob býval upraven jako místo vzpomínek a stal se součástí naší kultury a historie, neboť pohřbení jedinci

¹⁷⁰ Srov. *Služby pohřební služby*. In *Pohřební ústav města České Budějovice* [online], [cit. 25. 9. 2021]. Dostupné na WWW: <https://www.krematorium.cz/pohrebni-sluzba/sluzby>

¹⁷¹ Srov. KOVÁŘ, J.. *Tvorba hřbitovů a smuteční obřadní síně očima architekta*. In ŠPATENKOVÁ, N. et al. *O posledních věcech člověka. Vybrané kapitoly z thanatologie*, s. 271.

se podíleli na spoluvytváření dějin. Hřbitov v podstatě plnil roli kroniky obce, byly zde uloženy významné osobnosti, kterými byli například farář, učitel, rychtář i ostatní obyvatelé, kteří v místě žili.¹⁷² Ovšem i dnes je hřbitov místem, které je originálně a různorodě upraveno a je odrazem naší soudobé společnosti.

Na území České republiky byly hřbitovy od 11. do 18. století běžnou součástí měst a vesnic. Bylo velice dobře patrné, že jejich účel nespočíval výhradně v ukládání mrtvých těl, nýbrž i živí obyvatelé měst a vesnic hřbitovy navštěvovali. Hřbitovy tak sloužily jako jakési hlavní náměstí. Poskytovaly lidem útočiště. Do kostela a na hřbitov, který kostel obklopoval, se soustřeďovalo všechno společenské dění. Křesťanský hřbitov ve středověku a novověku poskytoval azyl a světskou ochranu živým a duchovní záštitu mrtvým. V římskokatolické tradici byly hřbitovy vnímány jako místa posvátná. Naproti tomu pohřbení mimo prostor posvěceného hřbitova bylo vnímáno jako trest. Mimo něj byli povětšinou pohřbíváni zločinci, sebevrazi a v některých případech nepokřtěné děti. V dobách minulých často docházelo k rozporům v případě pohřbení zesnulého jiného vyznání, než reprezentoval konkrétní hřbitov. Na území Čech a Moravy se tento problém týkal nejčastěji pohřbívání evangelíků a protestantů. Roku 1781 byl vydán *Toleranční patent*, který povoloval i jiné vyznání. Ovšem i přes tento fakt bývali někdy evangelíci pohřbíváni okolo cest nebo na loukách, protože katolíci nesouhlasili, aby byl na jejich hřbitově dotyčný evangelík pohřben. V roce 1782 bylo dvorským dekretem povoleno, aby si evangelíci na své náklady mohli stavět své vlastní hřbitovy. Některé z hřbitovů bývaly rozděleny na část evangelickou a část katolickou. Změna nastala po roce 1784, kdy bylo vydáno nařízení, aby všechny nově vzniklé hřbitovy byly stavěny ve stanovené minimální vzdálenosti od posledního obytného místa ve vesnici a hřbitov musel být obehnan zdí a označen křížem. V praxi bylo toto aplikováno postupně, nejvíce až na konci 19. století s tím, že staré hřbitovy byly církevní a ty nově vzniklé obecní.¹⁷³

Hřbitovy v sobě v minulosti nesly i jakýsi „uzdravující prvek“ jako místo pro setkávání lidí v podobné situaci. Jelikož se zde setkávali lidé s podobným osudem, pomáhalo to mnohým zmírňovat bolavou duši. Zastavit se na hřbitově, kde byl jejich nejbližší uložen a kde bývaly uloženy celé generace našich předků, pomáhalo pozůstalému ke smíření s danou situací a rovněž dávalo možnost připravit se na svou vlastní smrt. Dříve se dokonce celým rodinám k vycházkám doporučovala cesta

¹⁷² Srov. KOVAŘÍK, P., FRAJEROVÁ, B. *Klíč k českým hřbitovům*, s. 13-15.

¹⁷³ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 226-230.

na hřbitov, aby se dětem připomínala konečnost života.¹⁷⁴ V tomto ohledu však dnešní doba přinesla zcela odlišný pohled.

Dnes se hřbitovy dělí na veřejná a neveřejná pohřebiště. Veřejným pohřebištěm se rozumí prostor určený k pohřbení lidských pozůstatků nebo uložení zpopelněných lidských ostatků. Jsou zde umístěny hroby, hrobky, kolumbária nebo uložiště jednotlivých uren, stejně tak rozptylové a vsypové loučky. Charakteristikou dnešního veřejného pohřebiště je otevřený prostor k pohřbení všech zemřelých bez ohledu na jejich náboženskou víru či státní příslušnost. Rozdíl v neveřejném pohřebišti pak spočívá v uložení lidských ostatků a pozůstatků zejména řeholních řádů, kongregací, uzavřených společenství, příslušníků registrovaných církví a náboženských společností, jelikož nemohou být uloženy na veřejném pohřebišti, protože to jejich vnitřní předpisy neumožňují. Nejčastěji se jedná o židovské hřbitovy nebo řádová pohřebiště. Neveřejná pohřebiště většinou nebývají přístupná veřejnosti, zejména pokud se nejedná o kulturní památku.¹⁷⁵ Pohřebiště veřejná bývala v minulosti zřizována ve městech a na větších vesnicích kolem kostelů. V menších obcích pak byla umístěna většinou zpravidla za vsí nebo například mezi dvěma obcemi tak, aby mohli toto pohřebiště používat občané obou obcí. Evidence související s pohřbenými a s nájemci jednotlivých hrobů bývala vedena panem farářem. Za minulého režimu, kdy byly církve zbavovány vlivu na lidské bytí, byla tato evidence předána veřejné neboli světské správě. Provozovatelem pohřebišť se tak stal stát. Zřizovatelem všech pohřebišť zřízených do konce 18. století byla výhradně církev. V dnešní době to může být z hlediska zákona obec, registrovaná církev nebo náboženská společnost, vždy tedy pouze právnická osoba.¹⁷⁶

Podoba hřbitovů je rozmanitá. Hřbitovy jsou vnímány jako veřejné prostranství se specifickým významem a zvláštním režimem. Různé státy a různá etnika mají své vlastní úpravy hřbitovů nebo pohřebišť. Někde se pečuje také o hřbitovy staré, historické, na kterých se již nepochovává, jinde se hroby postupně rozpadají, až časem splynou s okolím. Pokud se však rozhlédneme po hřbitovech v našich končinách, můžeme nalézt několik společných prvků, které na první pohled zaujmou. Před příchodem na hřbitov nás může častokrát upoutat nápis na vstupní bráně hřbitova. Tyto nápisy mohou mít rozličnou podobou a můžeme je vnímat v určité podobě

¹⁷⁴ Srov. MICHLOVÁ, M. *Smrt a pohřby slavných, aneb, Poslední cesty osobností našich dějin*, s. 5.

¹⁷⁵ Srov. KOVÁŘ, J., PEŘINKOVÁ, M., ŠPATENKOVÁ, N. *Hřbitov jako veřejný prostor*, s. 36-37.

¹⁷⁶ Srov. STEJSKALOVÁ, M. *Správa pohřebiště*. In STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. a kol. *Pohřbívání a hřbitovy*, s. 37.

jako promluvy mrtvých k živým. Z osobní zkušenosti bych zde zmínila například nápis na hřbitově v Domaníně u Třeboně, který mě osobně zaujal, a je pravděpodobné, že se nachází na více hřbitovech, který říká: „*Co jsme my, budete i vy. Co jste vy, byli jsme i my.*“

Prvkem, který je také typický vesměs pro všechny hřbitovy a upoutá pozornost návštěvníků, bývá na našich hřbitovech symbol kříže. Kříž má být orientován směrem na západ, aby zesnulí přihlíželi k východu, odkud vyšlo světlo spásy. Pro kříže je rovněž charakteristické, že bývají zdobeny nápisy, převážně citáty z Písma svatého.¹⁷⁷ Ovšem je nutné říci, že obecně je pro vzhled současných hřbitovů typické, že například na náhrobcích křesťanská symbolika už ustupuje do pozadí. Stále častěji se oproti minulosti setkáváme s hroby, jejichž kamenné náhrobky například neobsahují vůbec symbol kříže. Případně je zde použit pouze jako znak smrti před uvedeným datem úmrtí. Ovšem na druhé straně na většině dnešních hřbitovů alespoň v obecných rysech připomíná křesťanskou zvěst, ať už již zmíněným velkým křížem, ale i kaplí či kostelem v prostoru hřbitova. Dále pak jednotlivými staršími náhrobky, které ještě obsahují křesťanskou tematiku, v podobě kříže, beránka či kalicha na protestantských náhrobcích.¹⁷⁸

Ve 20. století se také začal zcela výrazně měnit vzhled a charakter hřbitovů v souvislosti s rozšířením kremace. Uložení rakve nebo urny s popelem do hrobu, což je tradiční pohřební rituál, se rozšířilo ukládání urny do místa zvaného kolumbárium. Výraz kolumbárium je odvozen z latinského „*columbaria*“. Což znamená holubník. Kolumbárium je totiž řešeno jako systém malých čtvercových výklenků v několika řadách za sebou. Bývají součástí krematoria anebo jsou situována v blízkosti kostela nebo samostatně na pietních místech.¹⁷⁹ Většina urn byla dříve ponejvíce ukládána právě tímto způsobem, tedy za využití kolumbária. Ovšem i tento nepříliš starý způsob se pozvolna mění. Pozůstali si v některých případech odnášejí urnu s popelem k mnohem osobnějším uložení, než jaká představují kolumbária. Mohou si urnu uložit doma, na zahradě, na oblíbeném místě zemřelého, mohou popel rozptýlit prakticky kdekoliv.

Pokud se v rámci hřbitovů vrátíme ještě k tradičnějším způsobům pohřbení v dnešní společnosti, nelze zde opomenout další součást hřbitova, kterým jsou vsypová

¹⁷⁷ Srov. ŠORM, A. *Náhrobní nápisy*, s. 21.

¹⁷⁸ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 237-238.

¹⁷⁹ Srov. HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie. Nauka o smrti a umírání*, 115-116.

místa a rozptylové loučky, které zde již v jedné z předchozích kapitol byly také reflektovány. Vsyrové místo se nachází na prostoru s upraveným trávníkem, který je po okraji ohraničený obrubníky, zábradlím, kamenným lemováním, sokly apod. Zcela zásadní pro něj je, že všechny typy obruby vsyrového místa jsou vždy označeny souřadnicemi. Tento prostor tak tvoří jakousi pomyslnou šachovnici, jelikož například podélné obruby vsyrového místa obsahují souřadnice značené abecedně, příčné obruby poté obsahují souřadnice značené čísly. Zde pak záleží na technologii nebo místních zvyklostech, zda toto vsyrové místo obsahuje pouze buď obsah jedné urny, anebo naopak je do něj možné umístit i obsah více uren. Na těchto vsyrových loučkách dále platí, že zde zpravidla nebývají umístována žádná hrobová zařízení. Druhým typem je rozptylová loučka, což je prostor sloužící k volnému rozptýlení popela do trávy. Po Evropě se tento prostor rozšířil ze skandinávských zemí v 70. letech 20. století. Na rozdíl od ostatních hrobových míst a hrobových zařízení se zpopelněné lidské ostatky na rozptylové loučce ukládají bez úředního obalu, volně, rozsypaním do trávníku bez toho, že by jakýmkoliv způsobem bylo evidováno přesné místo nebo plocha, na kterou byly tyto ostatky rozptýleny.¹⁸⁰ Jedná se tedy o prostor určený k volnému rozsypaní popela a toto místo by dnes mělo být již běžnou součástí každého pohřebiště, když přihlédneme ke stále se zvětšujícímu počtu kremací.

Ke koloritu hřbitovů patří ještě další stavby, které můžeme na tomto místě pozorovat. Jsou jimi například arkády, což jsou podloubí nebo prostory, které jsou zastřešeny a v kterých byly zpravidla v minulosti budovány hrobky zámožnějších členů tehdejší společnosti. V současnosti, pokud jsou zde hrobová místa již opuštěna, provozovatel pohřebišť využívá tato místa pro budování kolumbárií a můžeme říci, že je toto využití velice efektivní. Rozhodně totiž nelze upřít, že arkády samy o sobě podtrhují vzhled i důstojnost místa a zvláště z určitého pohledu obyčejným kolumbárním schránkám tak přidávají noblesnější punc. Další stavba, která je vidět na takřka všech hřbitovech je tzv. márnice neboli umrlčí komora. V dobách minulých se tento prostor využíval k uložení zesnulého v rakvi na márách do doby pohřbu. Součástí této stavby bývala i kaple, rozlučková síň a někdy i pitevna. V dnešní době se tyto prostory využívají spíše jako místnost pro hrobníkovo nářadí, aby toto místo nechátralo, jelikož původnímu účelu již neslouží. Na některých místech bývá jeho využití ještě pestřejší a efektivnější, kdy je možné jej použít jako kancelář správy

¹⁸⁰ Srov. STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. *Specifika pracovní činnosti*. In STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. a kol. *Pohřbívání a hřbitovy*, 78-80.

pohřebiště nebo jako sociální zařízení, ať už pro návštěvníky hřbitova nebo jeho zaměstnance.¹⁸¹

Přestože dnešní společnost stále častěji ustupuje od pohřebních obřadů, nedá se úplně říci, že by hřbitovy působily zanedbaným či opuštěným dojmem. Když už se někdo rozhodne pořídit si hrobové místo jakéhokoliv typu, ve většině případů o něj pak pečuje. Návštěva hřbitova za účelem úpravy je jakousi nepsanou povinností pozůstalých. Dokonce můžeme říci, že péče a kultivace vzhledu hrobů, aby působily udržovaně a esteticky, je základní morální povinnost pozůstalých. Minimální povinnost péče o pronajatý hrob i hřbitov je navíc ukotvena řádem veřejného pohřebiště, který je specifikován každým provozovatelem. Nájemce je tak povinen starat se o zeleň svého pronajatého hrobového místa a jeho úprava nesmí bránit v přístupu k okolním hrobům. V dnešní době nezbytnou péči o hrob zajišťují většinou nejstarší členové rodiny, kteří toho jsou ještě fyzicky schopni. Frekvence návštěv se může dle okolností velice lišit, ale pokud nechceme, aby místo působilo opuštěným dojmem, je vhodné jej navštívit několikrát do roka. Zvláště na menších hřbitovech či vesnicích zůstává udržování hrobového místa otázkou veřejné cti. Neudržování rodinného hrobu pak bývá sociálním okolím negativně hodnoceno.¹⁸² V dnešní době je dobře patrné, a z návštěv hřbitovů, které jsem navštívila, mohu potvrdit, že převážná většina hrobů bývá každoročně obklopena čerstvými květinami na svátek zesnulých, o Vánocích či Velikonocích. Vzpomínání na zemřelého je v tyto sváteční dny spojeno především s návštěvou hřbitova a následnou tematickou úpravou hrobu za pomoci květin a svíček. Dnešní možnost výzdoby je skutečně velice pestrá, již se nejedná pouze o dříve hojně využívané chryzantémy. Ovšem i dnes k tradiční výzdobě stále patří například věnce. Rovněž jsou stále zapalované svíčky, které symbolizují věčné trvání a nápomoc návratu duši domů.¹⁸³ Zvláště pak u příležitosti svátku Památky zesnulých dosvědčují rozzářené hřbitovy a upravené hroby přetrvávající víru v posmrtný život, přímluvu za spásu duše zemřelých. Pro nevěřící pak mohou být prostým připomenutím generační sounáležitosti, vyjádřením lásky a úcty k blízkým.¹⁸⁴

S odkazem na výše řečené a ostatně i na téma této práce je, myslím, důležité zmínit a ještě jednou zdůraznit jednu z klíčových a charakterizujících funkcí hřbitovních

¹⁸¹ Srov. STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. *Specifika pracovní činnosti*. In STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. a kol. *Pohřbívání a hřbitovy*, 76-77.

¹⁸² Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 239.

¹⁸³ Srov. LANGHAMMEROVÁ, J. *Lidové zvyky: Výroční obyčeje z Čech a Moravy*, s. 229-230.

¹⁸⁴ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 340.

prostor. Hřbitov má za úkol pojmout nejen fyzickou schránku lidského těla, ale též uchovat v pamětech pozůstalých životní osudy těch, kteří je předešli. Hřbitov tedy v sobě nese lidskou důstojnost a odkazy zesnulých jednotlivců i celých generací navzdory neúprosnému zubu času a nenávratným procesům rozkladu. Jednou z nejdůležitějších funkcí hřbitova je tedy funkce pietní, funkce vyjadřovat úctu a zbožnost zemřelým. I přes to, že křesťanských motivů, jak již bylo řečeno, na novodobých hrobových místech ubývá, v kontextu naší křesťanské tradice obecně bývá pieta spojována se zobrazením Panny Marie Bolestné. K ní se mohou přidat i jiné pietní náměty Kristova ukřižování. Můžeme zde nalézt i archanděla Michaela, který váží duše při posledním soudu. „*Většina takových kalváriových sousoší stojí u kostelů, někde i za obcí na místech evokujících představu jeruzalémské Golgoty.*“¹⁸⁵

Jak již bylo zmíněno, zřizovatelem hřbitovů je v dnešní době povětšinou obec. Provozovatelem veřejného pohřebiště může být jiná fyzická nebo právnická osoba, která se nazývá správce pohřebiště. Pokud ale chceme hodnotit etické zacházení se zesnulým tělem, měli bychom reflektovat i postavení konkrétního pracovníka této správy a údržby pohřebiště. Sice se jedná o pracovníka, který má na starost především údržbu pohřebního místa, jeho letní i zimní komunikaci, veškeré technické a materiální zařízení, ale i tento člověk může svojí prací adekvátně napomáhat pietnímu zacházení s tělem na jeho poslední cestě. Nutno zde říci, že pokud si má člověk představit člověka, který vykonává povinnosti související s provozováním hřbitova, často si většina lidí vybaví hlavní postavu – hrobníka. Ano, na hřbitovech se přeci především pohřbívá. Pokud se ovšem řekne hrobník, s jeho vyobrazením je v člověku většinou evokována, eufemisticky řečeno, nepřiliš reprezentativně vyhlížející, zpustlá postava. Tato postava má za úkol vykopat hrob a po pohřbení těla je jejím úkolem hrob opět zaházet. Hrobník a kopání se stali pro veřejnost takřka synonymem. Tato skutečnost může odkazovat na fakt, že než byla u nás zprovozněna první krematoria, jiným způsobem než do země se u nás nepohřbívalo, a tudíž mají lidé tento stereotypní pohled stále zažitý. Ovšem dnešní pojetí hrobníka je od těchto představ diametrálně odlišné. Hrobníkem dneška musí být člověk, který pro provozovatele pohřebiště vykonává celou řadu činností, mezi něž samozřejmě i kopání hrobů patří.

Mezi ty základní pracovní činnosti hrobníka v dnešní době patří příprava hrobů a hrobek pro pohřbení. Hrobník je také tím, kdo při pohřebním obřadu spouští rakev

¹⁸⁵ DOHNALOVÁ, B. *Metodika identifikace kulturních artefaktů v krajině*, s. 45.

s ostatky do připraveného hrobu. Rovněž také provádí rozptyl a vsyp zpopelněných lidských pozůstatků na rozptylové loučky. Po kremacích také ukládá zpopelněné lidské ostatky do hrobů, urnových hrobů, hrobek a kolumbárií. Samozřejmě stejně tak musí demontovat a následně provést montáž krycích desek těchto úložných míst. Následuje zasypání hrobu, jeho prvotní upravení a úprava květinových darů. V případě hrobek dochází k jejich otevírání a zavírání pomocí kamenných krycích desek. Hrobník také uskutečňuje výkopové práce související s pohřbením nebo exhumací lidských pozůstatků. V neposlední řadě přijímá květinové dary z obřadních síní, dopravuje je k hrobovému místu a následně je tam umísťuje.¹⁸⁶ Při veškeré své činnosti musí však vycházet z určitých zásad. Přítomnost hrobníka při aktu ukládání rakve do hrobu je podmíněna několika faktory. V první řadě by tento člověk měl v rámci pohřebního aktu obléknout společenský pietní oděv a obuv a taktéž zvážit vhodnou pokrývku hlavy, zde se pak bere v úvahu například konkrétní víra a s ní spojená podoba pohřbu. Hrobník je také tou osobou, která určuje trasu hřbitovem, kterou bude procházet pohřební průvod a zároveň včas uvědomit ostatní zaměstnance nebo kameníky, že v určených místech bude obřad probíhat a tím upozornit na nutnost udržovat klidnou atmosféru. Další úkoly jsou ryze praktické, ale i ty přispívají nemalou měrou k důstojné podobě rozloučení. Hrobník má tak za další povinnost stanovit konec pohřebního obřadu, který může mít podobu odchodu duchovního nebo řečníka. Dále pak vysvětlit, jak sesazovat nebo přímo spouštět rakev do hrobu. Dalším jeho úkolem, který jsem zmínila, je umístění donesených květinových darů, což se také řídí danou posloupností, kdy se začíná od hlavy hrobu, kam jsou ukládány dary od nejbližších, předně od manžela nebo manželky. Následují dary od dětí, sourozenců a ostatních zúčastněných dle blízkosti příbuzenských vztahů. Poslední kytici, která má zpravidla bílou stuhu a jež byla během obřadu na rakvi, ukládá hrobník jako poslední do nohou hrobu.¹⁸⁷

Jelikož hrobník je člověkem, který přichází během své práce do kontaktu s pozůstalými, návštěvníky hřbitova, kameníky, zaměstnanci pohřební služby a ústavů a dalšími, je tedy zásadní a oboustranně potřebné (pro obec i „hrobníka“), aby měl potřebné teoretické i praktické zkušenosti. Za nezbytně nutné lze považovat umění adekvátního vyjadřování. Dále by pak měl ctít zásady slušného chování a jednání a z toho by pak mělo pramenit i jeho zdravé sebevědomí, se kterým by zvládal všechny

¹⁸⁶ Srov. *Hrobník*. In *Národní soustava povolání*. [online]. [cit. 5. 1. 2022]. Dostupné na WWW: <https://www.nsp.cz/jednotka-prace/hrobnik.html>.

¹⁸⁷ Srov. STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. *Dílčí standardy*. In STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. a kol. *Pohřbívání a hřbitovy*, s. 366.

potřebné práce. Musí být totiž schopen vypořádat se s jakýmkoliv problémem, který se při správě pohřebiště vyskytne. Zároveň musí být schopen poradit pozůstalým a návštěvníkům hřbitova v praktických záležitostech a v neposlední řadě přirozeně ovládat různé řemeslné profese, které se na hřbitovech běžně vyskytují.¹⁸⁸ Lze tedy vycítit, že takto vybavená osoba jakožto pracovník správy pohřebiště, musí být člověkem, který z hlediska sociálního či ekonomického nezaujímá ve společnosti to poslední místo nebo z ní není dokonce vyčleněn, jako tomu bylo například za minulého režimu. Tato profese by dnes měla patřit k plnohodnotným a váženým profesním činnostem, která snese srovnání s jakoukoliv jinou řemeslnou činností.

4 Vybrané specifické situace

4.1 Zacházení se zemřelými dětmi (předčasně narozenými zemřelými dětmi), možnosti jejich pohřbení, rozloučení rodičů

Pokud se snažíme v rámci této práce reflektovat etické aspekty zacházení se zesnulými, nemohu zde bohužel vynechat bolestnou kapitolu pojednávající o zemřelých dětech. Smrt obecně vždy narušuje strukturu a fungování rodiny a u smrti dítěte je tento zásah o to intenzivnější. Úmrtí dítěte v perinatálním období pak znamená prudký zásah do identity ženy, která přes otěhotnění, prožité období těhotenství a následný porod dítěte, „oficiálně“ není matkou. V souvislosti s porodem stále málo lidí uvažuje o možné ztrátě. Avšak i porodnice mohou být místem, kde dochází k tragickým událostem v podobě smrti dítěte.¹⁸⁹ Tušící ztrátu může však předznamenat i onemocnění dítěte a jeho následné odcházení, kdy stejně tak nastává ohromné utrpení, a to nejen pro rodiče, ale i pro všechny v události zaangażované.¹⁹⁰ Úvodem by bylo jistě potřebné vymezit určité pojmy, abychom se v této problematice mohli snáze orientovat.

Na tomto poli budeme operovat s termíny porod a potrat, mrtvě narozené dítě či živě narozené dítě, dále pak plod versus dítě. K vymezení porodu můžeme využít

¹⁸⁸ Srov. STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. *Hřbitovy a hřbitovnictví*. In STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. a kol. *Pohřbívání a hřbitovy*, s. 24-25.

¹⁸⁹ Srov. DOHNALOVÁ, Z. *Životní situace pozůstalých rodičů po perinatální ztrátě dítěte*. In ŠPATENKOVÁ, N. et al. *O posledních věcech člověka*, s. 159

¹⁹⁰ Srov. NOVOTNÝ, Z. *Sociální práce s dětmi ve zdravotnickém zařízení*. In KUZNÍKOVÁ, I. a kol. *Sociální práce ve zdravotnictví*, s. 148.

definici, která je u nás platná jako národní definice tohoto termínu od roku 1988. Ta říká, že porod jako narození živého dítěte rozumíme jeho úplné vypuzení nebo vynětí z těla matky a zároveň, jestli dítě projevuje alespoň jednu ze známek života (dech, srdeční akce, pulzace pupečníku, aktivní pohyb svalstva) a má porodní váhu 500g a více a přežije-li 24 hodin.¹⁹¹ U pojmu potrat je nutné přesné definování toho, kdy se jedná o potrat plodu a kdy o mrtvě narozené dítě. O potratu tedy mluvíme výhradně v souvislosti s plodem. Plodem po potratu rozumíme plod, který po úplném vypuzení nebo vynětí z těla matčina neprojevuje ani jednu ze známek života a současně jeho porodní hmotnost je nižší než 500 g. Pokud hmotnost nelze zjistit, tak jestliže je těhotenství kratší než 22 týdnů či výška od temene hlavy k patě nižší než 25 cm.¹⁹² Mrtvorozeností operujeme jako s odborným termínem, který se používá pro úmrtí dítěte v těhotenství a za porodu. Mrtvorozenost se počítá na 1000 narozených dětí a patří sem všechny plody bez známek života s porodní hmotností 500 g a více.¹⁹³ V této problematice se také často pracuje s pojmem perinatální období, případně poté perinatální ztráta. Perinatálním obdobím myslíme období od chvíle viability až do 7 dnů od porodu dítěte. Viabilitou se označuje období, kdy je plod schopen narodit se živě a dále přežít za daných podmínek lékařské a ošetrovatelské péče. V současné době se u nás za počátek tohoto období považuje čas mezi 22. a 25. týdnem těhotenství.¹⁹⁴ Perinatální ztrátou tak na základě definice výše myslíme ztrátu po úmrtí dítěte v tomto období. Pro potřeby této kapitoly bych ráda využila poznatky z případů, kam patří děti mrtvorozené, tak i z těch, kde mluvíme o dětech, k jejichž úmrtí dojde do onoho sedmého dne od narození. Je však důležité si uvědomit, že pro budoucí rodiče nezáleží na tom, kdy ke ztrátě dítěte dojde. To, že k potratu často dojde i v časném těhotenství vůbec neznamená, že je pro ně méně bolestivý. Vyrovnávání se s brzkou ztrátou dítěte může být stejně obtížné, jako když k ní dojde později. Potrat tak i v těchto případech znamená šok, beznaděj, depresi a pocit selhání, zvláště pokud si rodiče těhotenství přáli nebo na něj dokonce delší dobu čekali.¹⁹⁵

V literatuře se také dozvídáme o možných příčinách předčasného úmrtí plodu. Tyto příčiny mohou pocházet ze strany matky, kdy se jedná o infekční, horečnatá onemocnění, sepse, preeklampsie, hepatopatie nebo diabetes. Dále ze strany plodu,

¹⁹¹ Srov. Vyhláška Ministerstva zdravotnictví ČSSR 11/1988 § 2 ve znění k 21. 10. 2021.

¹⁹² Srov. Zákon č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách a podmínkách jejich poskytování §82 odst. 2 ve znění k 25. 10. 2021.

¹⁹³ Srov. tamtéž.

¹⁹⁴ Srov. ZLATOHLÁVKOVÁ, B. *Viabilita plodu a novorozence*, s. 50- 51.

¹⁹⁵ Srov. MURKOFF, H., EISENBERG, A., HATHAWAY, S. *Co čekat v radostném očekávání*, s. 527.

u kterého může dojít k chromozomální vadě či infekci. Mezi nejčastější příčiny pak patří pupečnickové a placentární patologie, které způsobují asfyxii plodu. Dítě tak umírá na nedostatek kyslíku v krvi.¹⁹⁶ K těmto objektivním příčinám předčasného úmrtí je nutno říci, že za naprostou většinu perinatálních úmrtí rodiče nemohou. I při úmrtí zapříčiněném určitým defektem ze strany matky je důležité si uvědomit, že je zřejmé, že se matka snažila možné fatální následky svého onemocnění eliminovat a v žádném případě tak nenese na smrti svého dítěte žádnou vinu. Ujištění rodičů, že nic špatného, co vedlo k smrti jejich dítěte, neudělali a že to rozhodně není jejich vina, je pak zcela zásadní.

Když jsem v předchozích kapitolách reflektovala fakt, že v dnešní době je stále více žitou praxí, rozloučení se zesnulým bez obřadu, je nutno zmínit, že právě určitá podoba rozloučení se zemřelým dítětem je zásadní pro vyrovnání se s touto ztrátou. Je patrné, že v dnešní uspěchané době často dochází k absenci rituálů loučení, opouštíme od obřadů, v nemálo případech se neloučíme vůbec. Právě při ztrátě dítěte si s touto variantou můžeme nést do dalších životních chvil hrozbu pro naše psychické zdraví. Tím, že se nerozloučíme, můžeme dospět k tomu, že si zemřelého neseme stále v mysli, jako by byl živý. Tím se prodlužuje truchlení a může docházet i k provázanosti s jinými psychickými poruchami a dalšími problémy, které se mohou překlenout i do dalších generací.¹⁹⁷ Odborná literatura i případy z praxe tak poukazují na důležitost rituálu pohřbu. Zvláště v těchto případech je důležité si uvědomit, že pohřeb je významným mezníkem v procesu truchlení, jakýmsi potřebným oficiálním rozloučením s někým, koho jsme milovali a koho jsme následně ztratili. Obzvlášť v těchto případech je rozloučení až příliš důležitým rituálem na to, abychom jej ignorovali. Reflektování faktu, že i u takto malých dětí má rituál pohřbu svůj smysl, je dle mého mínění skutečně zásadní. Pokud se stane, že k pohřbu nedojde, začne si matka postupem času klást otázky a přemýšlet nad tím, co se stalo s jejím dítětem a kde se její dítě nachází.¹⁹⁸

Když nahlédneme do žité praxe a podíváme se na možnosti, které mohou pozůstalí rodiče využít, můžeme se setkat například s organizací Modrá pomněnka v Českých Budějovicích, která nabízí mimo jiné pomoc právě v těchto případech. Na základě zkušeností rodičů, kteří sami takovou ztrátu prožili, přinášejí doporučení

¹⁹⁶ Srov. MACKŮ, F., MACKŮ, J. *Průvodce těhotenstvím a porodem*, s. 378.

¹⁹⁷ Srov. MARKOVÁ, M. *Sestra a pacient v paliativní péči*, s. 85.

¹⁹⁸ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *Jak řeší krizi moderní žena*, s. 144.

na několik důležitých kroků, které před samotným pohřbením mohou pomoci se lépe s úmrtím dítěte vyrovnat. Mezi zásadní úkony patří pojmenování děťátka a také fyzické rozloučení se s ním.¹⁹⁹ Tím, že naše zemřelé dítě pojmenujeme, začleníme ho tím do své rodiny a dáváme si tak možnost neopustit svoji roli rodiče. Nesmíme zapomenout, že naše dítě nějakou dobu žilo a je úplně jedno jak dlouho, ale navždy zůstane součástí našeho života. Jestliže má děťátko své jméno, je pak snazší o něm mluvit.²⁰⁰

Dalším zmíněným důležitým krokem je rozloučení se ve smyslu fyzického kontaktu. Rodičům by mělo být umožněno své dítě si pochovat, pohládit, obejmout ho. Tím, že rodiče stráví potřebný čas s tělem svého zemřelého dítěte, omezí se možnost upnutí se pozůstalých k nereálné naději, že daný člověk stále žije. Je pochopitelné, že se někteří rodiče mohou bát na své zemřelé dítě byť jen pohlédnout nebo si jej dokonce pochovat. Mají strach z jakékoliv formy kontaktu s mrtvým tělem nebo se jen obávají, jak bude jejich mrtvé dítě vypadat. V takovýchto případech je potřeba důvody identifikovat, probrat je s rodiči a pomoci jim s jejich rozhodnutím.²⁰¹ Pokud se jako rodiče obáváme toho, jak mrtvé miminko vypadá, můžeme poprosit například porodní asistentku, aby nám miminko popsala nebo ho případně první vyfotila a ukázala nám ho. Občas se stává, že se mohou na kůži miminka, které zůstalo delší dobu v plodové vodě, projevit změny a může tak vypadat jinak, než jak jsme si jej představovali. Pokud tak máme strach vidět jej celé, může ho porodní asistentka zabalit a ukázat nám třeba jen nožičku nebo ručičku.²⁰² Různé osobní zkušenosti ukázaly, že rodiče, od nichž byly jejich zemřelé děti odneseny hned po porodu a oni tak neměli možnost pochovat je nebo se jich alespoň dotknout, prožívají žal mnohem déle a často pak v některých případech až několik let setrvávají ve stádiu částečného popírání reality. I mrtvé dítě by mělo být předáno rodičům, aby si jej mohli prohlédnout, dotýkat se ho a tím ho přijmout jako svého potomka. Jedině tak si naplno uvědomí, že měli opravdové dítě, budou vědět, koho vlastně ztratili a budou se s touto ztrátou vyrovnávat s náležitým žalem.²⁰³

Po propuštění z nemocnice může být velkým pomocníkem určitá hmotná památka, existence tzv. upomínkového předmětu, který si rodiče mrtvě narozených dětí

¹⁹⁹ Srov. *Služby*. In. *Centrum pomoci pro nevládně nemocné, umírající a pro pozůstalé České Budějovice* [online]. [cit. 10. 9. 2021]. Dostupné na WWW: <https://www.modrapomnenska.cz/zdravotnicka/služba.html>.

²⁰⁰ Srov. STADELMANN, I. *Zdravé těhotenství, přirozený porod*, s. 25.

²⁰¹ Srov. PARKES, C., M., RELF, M., COULDRICK, A. *Poradenství pro smrtelně nemocné a pozůstalé*, s. 121-122.

²⁰² Srov. PAZDERA, L. *Když zemře miminko*, s. 6.

²⁰³ Srov. KÜBLER-ROSS, E. *O dětech a smrti*, s. 38-39.

odnášejí z nemocnice. Může se jednat například o otisk nožičky dítěte, pramínek vlasů či jeho fotografie. Někdy sestry zanechají těhotenskou průkazku. Pro rodiče je důležité, aby jasně věděli, že miminko, které zemřelo, bylo jejich dítětem a aby tuto skutečnost měli zpřítomněnou. Tato vzpomínka na děťátko může být užitečná také pro starší děti nebo pro děti, které se v budoucnu narodí.²⁰⁴ Je dost pravděpodobné, že rodiče v těchto chvílích nemají k něčemu takovému dost odvahy nebo sil jako v případě fyzického rozloučení a nejráději by měli vše co nejdříve za sebou. Je ale opravdu důležité si uvědomit, že naše rozhodnutí ke konání nebo nekonání se již v budoucnu nedá změnit a může mít značný vliv, jak už bylo několikrát řečeno, na vyrovnávání se s touto ztrátou.

Po tomto prvotním odloučení nastává čas popřemýšlet o pohřbení dítěte. Do roku 2017 bylo s mrtvými plody nakládáno jako s anatomicke-patologickým odpadem. Byly vkládány do neprůhledných pytlů a následně páleny ve speciálních spalovnách. Novela zákona o pohřebnictví tak ukončila necitlivé nakládání s mrtvě narozenými dětmi. Dle této novely tak mají rodiče, kteří přišli o svého potomka 96 hodin na to, aby se rozhodli, zdali si přejí, aby jim bylo tělíčko dítěte vydáno k jeho pohřbení. Zde pak platí podmínka, kterou jsem definovala při popisu plodu, tedy že plod narozený bez známek života je starý alespoň 22 týdnů anebo má váhu nebo výšku uvedenou výše.²⁰⁵ Tyto děti, které nastavené legislativní parametry splňují, již nejsou označovány jako plod a mohou tak být pohřbeny, pokud však o jejich vydání někdo požádá.²⁰⁶ Rodiče, kteří vědí, že je čeká porod již mrtvého děťátka, jsou před rozhodnutím ohledně pohřbu postaveni pravděpodobně již před samotným porodem. V praxi tak většinou obdrží formulář, který je nutno vyplnit nejpozději do avizovaných 96 hodin od porodu. Nemocnice však nabízí více možností. Rodiče mohou nechat péči o tělíčko na nemocnici, která následovně zajistí tiché zpopelnění a uložení do společného hrobu. Dále je možnost požádat o kremaci bez obřadu a vyzvednout si později urnu u pohřební služby. Poslední variantou pak bývá již zmíněná žádost o vydání tělíčka a uspořádání vlastního pohřbu či kremace.²⁰⁷ U nás mají některé nemocnice uzavřenou smlouvu s neziskovou organizací Tobit, která jako jedna z mála může se souhlasem rodičů tělíčko převzít a pohřbení zajistit. Nutno zde

²⁰⁴ Srov. ŠPAŇHELOVÁ, I. *Prázdná kolébka: jak překonat ztrátu dítěte před porodem nebo těsně po něm*, s. 112- 113.

²⁰⁵ Srov. Zákon 193/2017 Sb., kterým se mění Zákon 256/2001 Sb. o pohřebnictví a o změně některých zákonů ve znění k 23. 2. 2022.

²⁰⁶ Srov. tamtéž.

²⁰⁷ Srov. JELÍNKOVÁ, K. *Průručka pro rodiče po ztrátě miminka*, s. 3.

řící, že všichni zainteresovaní pracovníci, tedy i ti z pomáhajících profesí, mohou všechny tyto varianty nabídnout a projevit názor, že vypravení pohřbu je v procesu truchlení důležitým aspektem, konečné rozhodnutí pro tu kterou variantu však vždy zůstává právě na rodičích.

V souvislosti s pohřbem Naděžda Špatenková ve svém Desateru pro pozůstalé mimo jiné nabádá k zapojení se do přípravy pohřbu a vedle toho stejně tak pokládá za důležité, aby rodiče dovolili druhým, aby jim pomáhali.²⁰⁸ Pokud se v rámci pomáhající profese ocitneme s rodinou nebo přáteli rodičů mrtvé narozeného dítěte, můžeme jim sami takovouto intervenci doporučit. Blízcí tak mohou podpořit rodiče v přípravě takového pohřbu, který bude v souladu s tím, jak si ho samotní rodiče představují a přejí. Vyjednávání podoby pohřbu je extrémně náročná situace samozřejmě pro rodiče, ale i pro pracovníky pohřební služby. Rodiče se cítí zodpovědní za to, aby tělo jejich zemřelého dítěte bylo v bezpečí a dostalo potřebnou péči a pracovníci pohřební služby by si této skutečnosti měli být vědomi.²⁰⁹ Pro mnohé rodiče může být pohřeb dle jejich přání velmi důležitou součástí uctění památky dítěte, jakýmsi stvrzením jeho krátkého pozemského bytí. I rodiče, kteří se rozhodnou svému dítěti nevypravit klasicky pojatý pohřeb, mnohdy volí jiné formy rozloučení, které mívají například podobu vypouštění lodičky po vodě či balonku do nebe. Jiní se rozhodnou děťátku postavit pomníček na místě, které mají rádi, někteří zasadí květinu či strom.²¹⁰ Záleží skutečně zcela na rodičích, co si přejí a co považují za správné. Pokud pak rodiče zvolí variantu vypravení pohřbu, často se stává, že si sami vyrábí smuteční oznámení nebo vybírají hudbu, u starších zemřelých dětí pak volí tu, kterou mělo jejich dítě rádo. Pokud došlo tedy ke ztrátě staršího dítěte, s pomocí přátel připravují vzpomínková videa a fotografie, které jsou promítány na obřadu, případně volí i vzpomínkové knihy, do kterých se může psát nebo kreslit. Děti v rodinách, kde došlo k brzkému úmrtí, mohou na rozloučenou napsat dopis, něco vytvořit nebo darovat hračku na „poslední cestu“.²¹¹ Když rodiče upustí od veřejného rozloučení, je někdy třeba počítat s tím, že širší rodina, přátelé nebo spolužáci, budou mít potřebu uspořádat poslední rozloučení sami. Může tak mít podobu vzpomínkové akce nebo například určité formy virtuálního loučení. Samozřejmě i podoba posledního

²⁰⁸ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *Desatero pro pozůstalé*. [online]. [cit. 23. 2. 2022]. Dostupné na WWW: <https://www.perinatalniztrata.cz/kniha/dlouha/cesta.html>

²⁰⁹ Srov. HRÁSKÁ, M. *Malý průvodce pro přátele a blízké okolí rodičů, kterým zemřelo dítě*, s. 10- 11.

²¹⁰ Srov. PAZDERA, L. *Když zemře miminko*, s. 13.

²¹¹ Srov. HRÁSKÁ, M. *Malý průvodce pro přátele a blízké okolí rodičů, kterým zemřelo dítě*, s. 11.

rozloučení dle přání rodičů neklade žádné meze a v těchto případech platí, že nic není špatně. Někdo tak skutečně může dát přednost loučení v širším okruhu rodiny a přátel, druhý se pak stejně intenzivně může rozloučit o samotě.

Závěr této kapitoly bych ráda věnovala možnému přínosu sociálního pracovníka v práci s rodiči, kteří přišli o své dítě. Domnívám se tak, že především v této rovině může být jeho role ve zdravotnickém zařízení nezastupitelná a velice efektivní. Jak již bylo řečeno v předchozí kapitole, sdělení pravdy lékařem je velice zásadní a citlivá záležitost a je zde potřeba vysoké míry empatie u všech členů pečujícího personálu. Při sdělování informací o úmrtí dítěte a veškeré komunikaci s rodinou by tak mohl být přítomen zkušený psychosociální pracovník, který může následně pomoci rodině naplnit jejich psychologické, spirituální nebo sociální potřeby. Za zásadní také považuji chápat sociálního pracovníka jako člověka, který v rámci své profese může pracovat s pozůstalými a myslím, že tuto skutečnost ilustrovat na případech rodičů po zemřelých dětech, je více než patřičné. Jestliže má dojít k důstojnému rozloučení a následně zpracování nastalé situace, je zcela přínosné, aby sociální pracovník reflektoval potíže, ke kterým dnes dochází v přístupu ke smrti, umírání i truchlení. Mezi závažné aspekty často problémových situací patří, z hlediska sociální práce, zkušenost osamocení a izolace, psychická zátěž v mezních situacích, existenciální krize smyslu. Zásadní je též zkušenost se ztrátou, ať už osoby, vztahu nebo třeba životní perspektivy. Dochází také k rozbití domnělých jistot a v neposlední řadě je tu setkání s různým společenským tabu.²¹²

Práce s pozůstalými má samozřejmě mnoho podob a nabízí celou škálu pomoci. Nutno říci, že poradce pro pozůstalé si svoji roli mezi ostatními profesionály v péči o truchlící stále hledá a tak jeho úlohu (například v hospicích) přebírá například právě sociální pracovník. V kontaktu s pozůstalými je důležité, aby tento člověk disponoval nejen dostatečnými znalostmi a dovednostmi, ale také určitými zkušenostmi. Aby se při styku s pozůstalými choval autenticky a důvěryhodně. Nezbytné je zachování určitých etických zásad, které mohou týkat otevřenosti, zodpovědnosti a schopnosti se rozloučit.²¹³ S ohledem na téma práce můžeme vyzdvihnout jednu z mnoha podob pomoci truchlícím. Samozřejmě, že stěžejní pomocí je především emoční podpora. Rodina někdy potřebuje probrat odchod blízkého, přijmout a zvládnout situaci, která je

²¹² Srov. STUDENT, J., CH., MUHLUM, A., STUDENT, U. *Sociální práce v hospicích a paliativní péče*, s. 32.

²¹³ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *Profesionalizace poradenství pro pozůstalé*. In ŠPATENKOVÁ, N. et al. *O posledních věcech člověka*, s. 144.

neměnitelná. S pozůstalými se pak doporučuje probrat odchod ve svém prostředí a i záležitosti po úmrtí řešit v prostředí, co možná nejkliidnějším a pro rodinu bezpečným.²¹⁴ Pozůstalí však mohou tohoto pomáhajícího pracovníka oslovit například v případě hledání určité formy poradenství. Může se samozřejmě jednat o zcela praktické rady, ohledně vyřizování potřebných úředních náležitostí nebo možností posledního rozloučení. Potřeba rady při zajišťování pohřbu je stále patrná, s čímž se pojí i potřeba informace, kde se například vlastně nachází tělo zesnulého. Pro mnoho rodičů je stále stěžejní, aby bylo s jejich potomkem patřičně zacházeno i po úmrtí a sociální pracovník může přinést ujištění, že tomu tak bude. Tato pomoc se ovšem může promítnout i do zdánlivých maličkostí. I na první pohled banální věci se pro rodiče po úmrtí vlastního dítěte mohu stát nepřekonatelnou překážkou. Pomáhající pracovník tak může například pomoci zformulovat text SMS zprávy pro zaslání blízkým, kteří často v těchto chvílích netrpělivě očekávají radostnou zprávu o narození mimika. Sociální pracovník se tak též může stát tím, kdo například okolí informuje o tom, jak si truchlící rodiče přejí, aby se k nim lidé chovali.²¹⁵ Činnost sociálního pracovníka v této problematice však může mít daleko větší přesah v podobě informování odborné i laické veřejnosti o tragickém rozměru ztráty dítěte ještě před jeho narozením. Smutnou skutečností totiž stále je, že společnost přisuzuje roli matky ženě až po porodu dítěte, a tudíž bývá pro ženy s perinatální ztrátou velice bolestné společenské přehlížení jejich tragédie.²¹⁶ Stejným způsobem může do populace přinést osvětu v důležitosti určité formy posledního rozloučení jako zásadní předpoklad k vyrovnání se s tou obrovskou ztrátou.

²¹⁴ Srov. NOVOTNÝ, Z. *Smrt dítěte*. In KUZNÍKOVÁ, I. a kol. *Sociální práce ve zdravotnictví*, s. 148.

²¹⁵ Srov. DOHNALOVÁ, Z. *Životní situace pozůstalých rodičů po perinatální ztrátě dítěte*. In ŠPATENKOVÁ, N. et al. *O posledních věcech člověka*, s. 161.

²¹⁶ Srov. tamtéž, s. 163.

4.2 Dárcovství orgánů a jeho etické aspekty

Dárcovství orgánů, které je úzce spjato s pojmem transplantace, není ve veřejném prostoru až tak často diskutovaným tématem. Lidé tuto problematiku zpravidla začínají reflektovat a vpouštět do svého života, až když se jich bezprostředně dotýká. O to více se domnívám, že je důležité i do této oblasti nahlédnout a zvláště ve spojitosti s tématem této práce vyjasnit si určité pojmy a poodkrýt etický rozměr právě dárcovství orgánů. Nezbytné je také uvědomění, že toto na první pohled čistě lékařské odvětví má svůj přesah i do sociální práce, jelikož sociální pracovník je také součástí týmu, který se stará o nemocného a jeho rodinu, případně pracuje v nejrůznějších poradnách, ale i na úřadech, kde zařizuje příslušnou agendu. I zde se tak propojuje etické i sociální hledisko.

Abychom lépe pochopili důležitost dárcovství orgánů, je nezbytné vyjasnění základních pojmů a definicí, na které poté můžeme navazovat. Velice zjednodušeně řečeno, transplantací rozumíme přenos tkáně nebo celého orgánu.²¹⁷ Jedná se dnes již obecně přijatou metodu léčení nezvratného selhání životně důležitých orgánů. Při transplantaci jde v praxi nejčastěji o přenos orgánů z jedné osoby (dárce) na osobu druhou (příjemce), tzv. alotransplantaci. Mezi další podoby patří autotransplantace, která přichází v úvahu především při přenosu tkání (kůže, krev), výjimečně se nemocný orgán vyjme, ošetří mimo tělo a vrací nazpět ve formě autotransplantátu (například ledvina). Existuje také přenos orgánů mezi různými živočišnými druhy, xenotransplantace, která se však v medicíně zatím příliš neosvědčila.²¹⁸ Orgány k transplantacím můžeme využít od dárců, tedy živého člověka, kdy se nejčastěji jedná o blízkého příbuzného, jenž se dobrovolně rozhodne orgán darovat, například ledvinu či jaterní lalok. Nejčastějším zdrojem orgánů jsou však dárce mrtví. Jedná se o jedince, u kterých došlo k tzv. smrti mozku, a u kterých se předpokládá souhlas s darováním orgánů.²¹⁹ Přirozeně právě s touto skupinou dárců budeme pracovat v této kapitole. Z logiky věci totiž vyplývá, že na jedné straně je transplantační medicína velice zásadní, ovšem o to víc je její nezbytnou částí právě dárcovství orgánů, bez které by fungování transplantací nebylo vůbec možné. V České republice se provádí především odběr a transplantace srdce, plic, jater, slinivky břišní, ledvin, tenkého střeva, krvetvorných

²¹⁷ Srov. POKŘIVČÁK, T. *Chirurgie*, s. 81.

²¹⁸ Srov. VALENTA, J., ZEMAN, M. *Historie transplantací a obecné pojmy*. In ZEMAN, M., KRŠKA, Z. a kol. et. al. *Chirurgická propedeutika*, s. 434.

²¹⁹ Srov. tamtéž, s. 436.

buněk, tkání kůže, očí aj. Mimo chirurgického zákroku samotného se lze potýkat s problémem histokompatibilitou tkání a také s imunitní reakcí příjemce.²²⁰

Abychom mohli hodnotit etickou povahu odběru tkání a orgánů pro účely transplantace, je užitečné zmínit elementární definici, že tedy transplantace tkání a orgánů se staly v druhé polovině minulého století léčebnou metodou, která umožňuje funkční a přiměřenou náhradu orgánu, který pro svůj život potřebujeme.²²¹ Její užitečnost se zdá nezastupitelná. Na druhou stranu je potřeba reflektovat skutečnost, že se jedná o léčebnou metodu, která ve své podobě skýtá ať už lékařská, technická, organizační a ekonomická úskalí, ale zároveň právě ta etická, kterými se budeme zabývat dále.

Předně bychom měli ještě nastínit, že existuje hned několik způsobů, jak postupovat při získávání orgánů od dárce, přesněji řečeno od mrtvého dárce. Prvním způsobem je tzv. opting-in neboli rozhodnutí pro vyjádření souhlasu s darováním. Tento způsob je tedy zcela postaven na svobodné vůli člověka. Ještě za života se tak může člověk rozhodnout pro darování orgánů v případě vlastní smrti. Následně se tak zaregistruje a doklad, který následně obdrží, by tak měl nosit stále u sebe. Zde je ovšem potřeba zmínit, že v souvislosti s nedostatečnou informovaností veřejnosti o této problematice, dochází často k nedostatku vhodných dárců, což souvisí s minimální motivací k takovému rozhodnutí. S tím lze též spojit fakt, že je to často i pouhé zamyšlení se nad vlastní smrtí, což vyvolává úzkostné stavy a strachy a člověk se tak nad touto variantou ani nepozastaví. Dalším způsobem je pak tzv. způsob required request, který je postaven na principu požádání. Dotyčný i jeho rodina jsou tak požádáni, zda by se právě oni nechtěli stát dárce orgánů. U tohoto způsobu se však potýkáme s jiným problémem a tím je, že není zcela vyspecifikován způsob, kdy, jak a koho se vlastně ptát. Přeci jen lidé, kteří přicházejí do zdravotnického zařízení již s určitou obavou, mohou být v konfrontaci s otázkou o darování vlastních orgánů ještě více znejistěni a jejich případný strach o život by se mohl ještě umocnit. Též je důležité zvážit i vhodnost oslovení člověka umírajícího.

Další variantou v problematice dárcovství orgánů je tzv. opting-out, čili rozhodnutí k neúčasti. Tento způsob vychází z předpokladu, že každý člověk s darováním orgánů souhlasí. Pokud tomu tak není, je nucen zapsat se do Národního registru osob nesouhlasících s posmrtným odběrem tkání a orgánů, který je zřizován

²²⁰ Srov. TŘEŠKA, V. *Transplantologie pro mediky*, s. 17.

²²¹ KOŘENEK, J. *Lékařská etika*, s. 104.

ministerstvem zdravotnictví.²²² K problémovosti tohoto způsobu bych se ráda ještě dostala dále při rozboru etické stránky této problematiky.

Posledním způsobem pak je tzv. routine salvaging, což je chápání odběru jako běžná praxe. Tento způsob tak nevyžaduje souhlas potencionálního dárce ani jeho rodiny. Potřebné orgány jsou tak odebírány automaticky. Na jedné straně tím odpadá velká časová prodleva při získání souhlasu, na druhé straně se nabízejí otázky po hranicích lidské úcty.²²³

V České republice je právně zakotven předpokládaný souhlas s darováním orgánů po smrti s tím, že každý má možnost vyjádřit svůj nesouhlas. Vychází se zde tedy z konceptu opting-out. Pokud tedy nebylo prokázáno, že zemřelý vyslovil za svého života prokazatelně nesouhlas s posmrtným odběrem, platí tak, že s odběrem souhlasí. V praxi ošetřující lékař potencionálního dárce hovoří dále i s rodinou o možnostech dárce, podle zákona by je ale měl o této skutečnosti pouze informovat, nikoliv zjišťovat jejich souhlas. Jejich případný nesouhlas totiž není právně obhajitelný, přihlíží se tak pouze k prokazatelné, předem vyslovené vůli pacienta, tedy potencionálního dárce. Na tomto místě se tak můžeme dostat k prvnímu avizovanému problematickému místu v nahlížení na dárce orgánů a to hned zkraje, kdy zde diskutujeme „pouhý“ souhlas či nesouhlas. Způsob opting-out, který akceptuje naše země, naráží v praxi na problém, kterým by se měla veřejnost zabývat. Z etického hlediska by tak měla být splněna základní podmínka, a tou je naprostá maximální informovanost společnosti. Směle si dovoluji předpokládat, že mnozí nemají téměř žádné povědomí o tom, jak s nimi bude po smrti zacházeno a s jejich tělem nakládáno. O to víc jsem pak přesvědčena, že ještě daleko zřejmější je, že stejně tak nemají ponětí o existenci registru a jeho využití v případě jejich nesouhlasu s darováním tkání a orgánů. Z tohoto pohledu pak mnohdy nejde o svobodné rozhodnutí k darování orgánů, ale především o neinformovanost jedince, potažmo celé společnosti. Pokud bychom tento způsob chtěli považovat za etický, musí vycházet z předpokladu, že je s ním společnost seznámena a nevznikají na základě jeho interpretace žádné pochybnosti. Teprve poté můžeme mluvit o svobodné volbě a nenarušení autonomie člověka.²²⁴

²²² Srov. MUNZAROVÁ, M. *Zdravotnická etika od A do Z*, s. 133- 135.

²²³ Srov. tamtéž, 135.

²²⁴ Srov. MUNZAROVÁ, M. *Zdravotnická etika od A do Z*, s. 135.

V této rovině jsme právě podkryli jednu sféru etických aspektů tohoto typů transplantací, a to rovinu souhlasu potencionálních dárců. Dalším problematickým okamžikem jsou otázky definice okamžiku smrti. Konstatování smrti je v souvislosti s etickou stránkou této problematiky velmi odpovědný akt. V minulosti byla smrt často konstatována na základě různých zkušeností a také skutečnosti, že člověk zkrátka přestal dýchat, srdeční činnost ustala a velice záhy se objevily i další jiné znaky, které byly následně završeny rozkladem celého těla. Jistěže tradiční kritéria smrti je možné aplikovat dodnes, ovšem v určitých situacích, a to především díky nejrozličnějším technickým možnostem a pokrokům, postupem času ztrácely svou jednoznačnost. Dospělo se k faktu, že ireverzibilní zástava cirkulace a dýchání jako definice smrti vylučovala odběr orgánů. Pro udržení jejich použitelnosti bylo třeba udržovat srdeční činnost a krevní oběh. Tak se tedy od šedesátých let minulého století začala objevovat nová kritéria, zaměřená na ireverzibilní ztrátu všech funkcí mozku, včetně mozkového kmene.²²⁵ Konkrétně tak tedy v roce 1966 Francouzská lékařská akademie stanovila za definiční znak smrti ireverzibilní zástavu činnosti mozku, která nastává v závislosti na teplotě po třech až deseti minutách, kdy je mozek bez kyslíku. Poté postupně dochází k zástavě jednotlivých mozkových funkcí. I v tomto stavu lze však udržovat pomocí přístrojů orgány v chodu, a tím ve stavu vhodném pro transplantaci i několik dnů. Avšak je potřeba říci, že z právního hlediska již takový člověk musí být považován za mrtvého, neboť jeho jedinečná osobnost je již ztracena.²²⁶ Mozková smrt tedy znamená, že se smrt neurčuje jen podle kritéria zástavy srdce, nýbrž i dle neurologických hledisek.²²⁷ Definice mozkové smrti se vesměs shodovaly na třech klinických symptomech, které musí být nutně přítomny. Jedná se o definitivní vyhasnutí vědomí, definitivní zástava spontánního dýchání a ztráta reaktivity, kterou zprostředkovává mozek.²²⁸ Z hlediska tématu této práce, je nutné brát v potaz, že smrt mozku je velmi diskutované téma. Zde totiž nemluvíme o dárcovství orgánů od lidí živých či mrtvých, ale o nemalé skupině potencionálních dárců, kteří přežívají jen pomocí přístrojů, přičemž jejich mozek je mrtvý. Ovšem i zde se můžeme setkat s otázkou, nakolik je odebrání orgánů od pacienta, u kterého nastala mozková smrt etické, když bychom připustili, že by se to mohlo považovat za odebrání orgánů od živého člověka. Je tedy takovýto člověk doopravdy mrtvý a jediný, co ho drží při

²²⁵ Srov. MUNZAROVÁ, M. *Vybrané kapitoly z lékařské etiky I.*, s. 14.

²²⁶ Srov. SCHUMACHER, J. *Anmerkungen zur Frage der Organspende*, s. 347.

²²⁷ Srov. KROČILOVÁ, M. *Přístup laické veřejnosti k otázkám dárcovství*, s. 23.

²²⁸ Srov. MUNZAROVÁ, M. *Vybrané kapitoly z lékařské etiky I.*, s. 14.

životě, jsou přístroje? Anebo pořád žije?²²⁹ Z tohoto hlediska je celkem přirozené, že definice mozkové smrti má i své oponenty. Někteří zastávají názor, že by mohl být za mrtvého prohlášený i ten, kdo je v bezvědomí díky nevratné ztrátě jen vyšších mozkových funkcí. Opačný názor pak spočívá v kritice, že celková mozková smrt je chápána jako synonymum smrti člověka. Některé buňky mrtvého mozku však mohou i nadále prokazovat elektrickou aktivitu, avšak na druhou stranu nedokážou přispět k funkci celého organismu. Je tedy i pro tyto účely velice náročné vytvořit definici smrti, jelikož smrt ve smyslu biologickém je procesem, nikoliv pouhým jedním okamžikem. Za podstatné je považováno vědomí, že definice smrti je otázkou konsenzu a je vhodné přijímat názor člověka, který s ním nemusí souhlasit.²³⁰ Ilustrovat rozlišnost rozdílných pohledů lze přirozeně i v odborné společnosti. Jedni autoři, mezi které patří například Bernard Häring a Helmut Thielicke, zastávají hledisko, že neodvolatelným a totálním výpadem mozkové kůry končí pozemská historie lidské existence, kdy dýchající zbytek organismu již není živým člověkem. Naproti tomu Jurg Wunderli došel domněnky, že i člověk ve vegetativním stavu je žijící lidskou bytostí, které sice na jednu stranu chybí to specificky lidské, ovšem která však na stranu druhou – právě jako žijící bytost – má nárok na maximální péči. Osobitý pohled přináší také Reichhardt, který je sice proti přímému usmrcení zbytkového organismu, ale zároveň také proti nasazení všech možných prostředků, které mohou život nesmyslně prodlužovat.²³¹ Zde se tak ještě více poukazuje na zřejmý moment, kdy člověk stojí před dvěma rozdílnými náhledy. Kdy tedy máme člověka prohlásit za mrtvého, a kdy se proces smrti nemá zdržovat. Kdy je ten vhodný okamžik? Pokud víme, že mozek je nevratně poškozen, daný člověk necítí, nevnímá a není naděje na zlepšení takového stavu, je vhodné pacienta udržovat na přístrojích, aby byl vhodným dárce orgánů?

Při konfrontaci s těmito otázkami, je zásadní vědět, že existují i stavy, které jsou smrti mozku podobné, ale nespĺňují přesné podmínky, díky kterým by se skutečně jednalo o smrt mozku. Mluvíme zde například o trvalém vegetativním stavu, kdy je sice mozek trvale poškozen, ale člověk může dále fungovat i při odpojení od přístrojů. Nemusí k nim být v některých případech vůbec připojen. Člověk v tomto stavu je závislý na péči, jelikož poškození mozku je trvalé. Tito lidé nejsou schopni svévolného pohybu, ani nemají výraz v obličeji. Ovšem přesto žijí a jejich mozek

²²⁹ Srov. THOMASMA, D., C., KUSHNEROVÁ, T. *Od narození do smrti*, s. 123.

²³⁰ Srov. MUNZAROVÁ, M. *Zdravotnická etika od A do Z*, s. 131.

²³¹ HÄRING, B. *Bioetika*, s. 64.

v určité omezené míře funguje, jelikož nedošlo ke ztrátě mozkového kmene.²³² Dalším takto problematickým stavem, kdy za mrtvého může být prohlášen ten, kdo je v bezvědomí díky ireverzibilní ztrátě vyšších mozkových funkcí při fungujícím kmenu mozkovém, je odebrání orgánů k transplantačním účelům u anencefalických novorozenců.²³³ Anencefalie se podobá trvalému vegetativnímu stavu a bylo běžnou praxí, že se v minulosti tyto postižení novorozenci nechávali zemřít. Je však nutné si uvědomit, že tyto novorozenci nemají šanci na přežití bez podpůrných přístrojů.²³⁴

Definice mozkové smrti musí být zakotvena v zákonech dané země. Většina států se shodla na následující definici, která říká, že osoba je mrtvá tehdy, když je postižena nezvratnou ztrátou všech schopností integrovat a koordinovat fyzické a mentální funkce těla jako jednotky.²³⁵ U nás je definice mozkové smrti zakotvena v transplantačním zákoně a jiných, přičemž transplantační zákon č. 100/2017 Sb., kterým se změnil transplantační zákon č. 285/2002 Sb., o darování, odběrech a transplantaci tkání a orgánů, je stěžejním. Tento zákon celkově ošetřuje právní problematiku transplantací u nás

Ukotvenost v etických otázkách a přesvědčení by mělo být předpokladem i pro pečující o dárce. Umírajícímu by měla být poskytnuta veškerá dostupná pomoc a péče, měl by mu být věnován čas, pozornost a sociální podpora, tudíž je ve všech zemích zakázáno, aby se členové transplantačního týmu účastnili péče o umírající. Standardní péče o dárce je v transplantační medicíně přesně stanovena. Pro ošetřující personál přináší péče o těla klinicky mrtvých lidí, která je vzhledem k transplantační medicíně důležitá, obrovskou osobní zátěž. Potencionální dárce musí být totiž fyziologicky ošetřováni jako živí lidé, jelikož stále vykazují reakce, vyvolávají emoce. Směrem k dárce a také vůči truchlícím rodinným příslušníkům je absolutně nezbytná odpovídající ohleduplnost a doprovodná péče. Celkovou etiku i kulturu těchto velmi citlivých oblastí, které jsou rozšířené v rámci možností medicíny, je potřeba udržovat pomocí stálé péče o odpovídající, stejně jako institucionální péče a směrnic profesních svazů.²³⁶

V medicínské etice, tedy i odvětví dárce orgánů se zdůrazňuje respekt k osobní důstojnosti pacienta. Tak se tento respekt stává hlavním kritériem, zdali je ten

²³² Srov. THOMASMA, D. C., KUSHNER, T. *Od narození do smrti*, s. 123- 124.

²³³ Srov. MUNZAROVÁ, M. *Vybrané kapitoly z lékařské etiky I*, s. 15.

²³⁴ Srov. THOMASMA, D. C., KUSHNER, T. *Od narození do smrti*, 112- 113.

²³⁵ Srov. MUNZAROVÁ, M. *Vybrané kapitoly z lékařské etiky I*, s. 16.

²³⁶ Srov. RENÖCKL, H. *Etické, kulturní a náboženské aspekty transplantační medicíny*, s. 144.

který lékařský úkon etický či nikoliv. Respekt k lidské důstojnosti by měl být ošetřen zákony a etickými kodexy. U nás byla například 4.6.1998 Českou republikou podepsána Konvence o ochraně lidských práv a důstojnosti člověka s ohledem na aplikaci biologie a medicíny (ratifikována až na jaře roku 2001). Ovšem smutným faktem zůstává, že žádný lékařský etický kodex či jiná nařízení nejsou skutečnou zárukou ochrany důstojnosti a práv nemocných, případně zemřelých. Dochází tak ke komercializaci transplantací či transplantační turistice. Takovou záruku však mohou poskytnout odborně zdatní, informovaní, inteligentní, čestní, odpovědní a soucitní lékaři, ale i ostatní pečující pracovníci, tedy i ten sociální, kteří neustále hledají ta nejlepší řešení.²³⁷

Bohužel sociální práce primárně zaměřená na dárce orgánů v České republice zřejmě neexistuje, ale většinou se jedná o zdravotnická zařízení, kde sociální pracovník přítomen je. Jako člen multidisciplinárního týmu se tak sociální pracovník s dárci orgánů do kontaktu dostat může. Jedná se o práci s vážně nemocným člověkem, s rodinou zemřelého, nebo s člověkem, který se rozhodl darovat orgán. Samozřejmě se zde sociální práce často projevuje jako praktická pomoc například jako zdroj informací o různých dávkách, na které mají nemocní nebo pozůstalí nárok. Nepochybně však pomáhající pracovník může sloužit i jako emoční podpora. Pokud si pro téma práce půjčím jednu modelovou situaci, potencionální dárce často řeší různé situace. U nás se člověk stává dárce orgánů automaticky, pokud tedy nezná systém dárce orgánů a tkání a nezaregistruje svůj nesouhlas. Ale může to být i člověk, který onen systém zná a přesto se rozhodne dobrovolně stát se dárce. Tento člověk může mít různé motivace, například víru, kdy je kladně hodnocena záchrana lidského života. Stejně tak může být ovlivněn rodinou nebo svým blízkým okolím. Často se také jedná o morální přesvědčení o správnosti daného skutku. Svůj podíl na rozhodování tak může mít solidarita, snaha pomoci bližnímu, ochota podpořit správu věc.

²³⁷ Srov. MUNZAROVÁ, M. *Křesťanství a lidská práva*, s. 84.

ZÁVĚR

Jestliže je člověku za života přikládána lidská důstojnost, tedy nezczizitelná důstojnost, která mu náleží už jen tím, že je člověk, je potřeba tuto důstojnost akcentovat i po jeho smrti. V otázkách po tom, co je dobré a co nikoli můžeme uvažovat ve všech oblastech lidského života a aplikovat je na veškeré dění kolem nás. Nelze nalézt jediný důvod, proč by tomu tak nemělo být ohledně fenoménu smrti. Stejně jako nelze opomíjet určité etické aspekty v souvislosti s událostmi bezprostředně po úmrtí.

Aniž bychom museli násilně aplikovat nejrůznější etické teorie (i když to by jistě vneslo do tématu nové světlo a rozkrylo další úvahy) a hledat „to správné“ v našem počínání bezprostředně po úmrtí, je možné si vykreslit různé situace a v nich hledat etické aspekty přirozeně.

Cílem mé práce bylo porovnat, jak k zemřelým přistupovali lidé v dobách minulých s tím, jak se k zesnulému člověku chovají dnešní lidé. Jak se zachází se zemřelým lidským tělem a jaké etické aspekty se zde prolínají. Chtěla jsem objevit zvyklosti, kterými by měla být uchována určitá pieta při manipulaci se zesnulým. Dále pak, jakým způsobem může být vyjádřena úcta zemřelému. Následně jsem zvolila dvě specifické situace, kdy jsem hodnotila etické aspekty u zacházení se zemřelými dětmi a u problematiky dárcovství orgánů.

Tato práce měla za úkol nejprve přednést určité definice pojmů, se kterými se následně operovalo a které v textu nacházely postupně své místo. Popsala jsem tedy rozdílnost v chápání slova pohřeb, definovala pojmy jako etika, morálka, lidská důstojnost, autonomie, sociální práce, ale také jak se etika se sociální prací propojuje. Další kapitola popisovala pohřbívání, zacházení s těly zesnulých a podobu pohřbu v časech minulých. Následně se těmto tématům věnovala kapitola další, ovšem pohledem současné doby. Nechybí zde pohled do provozu pohřebních služeb či hřbitovů a jeho pracovníků. Poslední kapitoly pojednávaly o vybraných situacích popsaných výše.

Na první pohled by se mohlo zdát, že téma práce, tedy zdali je s lidským tělem adekvátně a pietně zacházeno po jeho smrti, nijak nesouvisí s pojetím sociální práce. Domnívám se však, že minimálně v některých aspektech se tyto oblasti dotýkají. Sociální pracovník jako někdo, kdo vstupuje do interakce s pozůstalými, ale před tím třeba i s umírajícím, může významně ovlivnit kvalitu zbývající doby nebo doby nově nastalé. Jak již bylo zmíněno, důstojnost člověka je absolutní hodnota lidské bytosti.

Určitý pohled na důstojnost člověka se nutně projeví v přístupu k umírajícímu, jeho blízkým a v chápání jeho sociálního kontextu. Myslím, že i umírající může o to důstojněji odcházet z tohoto světa s vědomím, že mu bude po jeho skonu splněno poslední přání. Jeho přání může mít rozmanitou podobu a i dnes můžeme zaznamenat například u starší generace, že mají mnohdy zcela jasné představy o svém vlastním pohřebním obřadu nebo místě posledního odpočinku. Tím, že umírajícího vyslechneme a pomůžeme rodinu podpořit v akceptaci posledního přání, zachováme zároveň autonomii odcházejícího člověka. Dopřejeme mu pocitu, že do poslední chvíle může o některých věcech, které se ho bezprostředně týkají, sám rozhodovat. Právě zachování si autonomie, kontroly nad děním, se ukázalo u umírajících být prioritou. Tím, že umírajícího utvrdíme v tom, že bude i posmrtně zachována jeho lidská důstojnost, dopřeje mu tak, alespoň v tomto ohledu, minimum klidu.

Domnívám se, že se cíl práce podařilo naplnit. Přesto si uvědomuji, že se touto prací otevřelo více témat najednou a nejedno z nich by dokázalo obsáhnout jednu práci samostatnou. Přesto věřím, že se podařilo vybalancovat kapitoly tak, aby nezabředávaly do nepatřičných detailů, odbíhajících od tématu či na druhou stranu nekroužily po povrchu. Zároveň jednotlivé tematické okruhy přinesly řadu otázek, které závěrem můžeme vyhledat a vyslovit je, ale stejně tak je řečnický nechat otevřené, aby si na ně každý mohl hledat odpověď sám v sobě. Při pohledu do dob minulých vidíme na první pohled idylické posmrtné zacházení s nebožtíkem. Při nejmenším kvitujeme znalost pohřebních rituálů, a to ještě jak za života umírajícího, tak i v době po úmrtí. Člověk podvědomě tuší, že tak to bylo správně. Málokdo si zároveň připustí, že by dnes možná v domácím prostředí nebyl aplikace příslušných rituálů vůbec schopen. Případně by si to připustil rychle, kdyby vůbec otázky o smrti do svého života vpustil. Nebo snad nám oproti dnešku přišlo jako lepší varianta pohazovat na vyčleněná místa nepokřtěné nebo mrtvě narozené děti? Domnívám se, že nikoli. Na straně druhé nám i dnešní doba přináší řadu dilemat. Můžeme se tak ptát, jestli je skutečně důstojným završením lidského života pohřbení ostatků bez jakéhokoliv rozloučení. Zdali by si zesnulý opravdu přál pohřební obřad, jehož průběh je stejného autentického scénáře jako další nespočet jiných. Nelze popřít, že dnešní doba v tomto ohledu přináší skutečně pestrou řadu možností, jak se s našimi blízkými rozloučit a jak může vypadat místo jejich posledního odpočinku. Stále často však dochází k neosobnímu rituálu, kterým má být splněna jakási společenská povinnost a zároveň rychle odbyt tento mnohdy „nepopulární“ akt.

Části práce, které by si jistě zasloužily práci vlastní, jsou bezpochyby poslední tematické okruhy. Problematika mrtvě narozených dětí poslední dobou společností rezonuje čím dál hlasitěji a je patrné, že minimálně po stránce legislativní dostala patřičné pozitivní změny. Myslím, že se u tohoto velmi citlivého tématu podařilo s patřičnou vážností upozornit na důležitost rozloučení se. Větší prostor by si jistě zasloužila problematika dárcovství orgánů, jelikož je totiž pouze jednou stránkou jedné mince a rozkrývání dilemat a hodnocení etických otázek je přirozené pro celkovou oblast problematiky transplantací. Možná daleko více otázek by přineslo dárcovství orgánů od živého dárce. Dále bychom mohli diskutovat problematiku ilegálního obchodu s orgány či nahrazování orgánů od jiného živočišného druhu, nežli od člověka.

Myslím, že se práci podařilo na jedné straně ukázat důležitost vhodného zacházení s tělem zemřelého jako výraz úcty k němu samotnému. Projevit poslední poctu, oslavit celý život nebožtíka, v některých případech splnit poslední přání našeho blízkého. Na straně druhé vyzdvihnout potřebnost pietního zacházení se zemřelým jako nástroj k vyjádření úcty směrem k pozůstalým. Zde by se opět mohla rozvinout další diskuze a hlubší pohled do motivů pozůstalých k pořádání či nepořádání pohřebního obřadu. Mohli bychom se ptát, jak je pro ně samotné důležité místo posledního odpočinku, co pro ně symbolizuje. Jak je pro ně zásadní vědomí toho, že s tělem jejich dědečka, tatínka, manžela, syna bude posmrtně zacházeno s patřičným respektem a vážností. A závěrem mohu říci, že tím, že se podílím na hospicové péči, každý den sleduji, že jsou za to pozůstalí neskonale vděční, jelikož si často uvědomují vlastní limity a náročnost zvládnutí této zlomové životní situace.

SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ

LITERÁRNÍ ZDROJE:

ADAM, A. *Liturgika: Křesťanská bohoslužba a její vývoj*. Praha: Vyšehrad, 2001. ISBN 80-7021-420-1.

ANZENBACHER, A. *Úvod do filosofie*. 2. vydání. Praha: Portál, 2012. ISBN 978-80-7367-727-5.

BANKS, S. *Ethics and values in social works*. 2. vydání. New York: Palgrave. ISBN 0-333-94798-3.

BERANOVÁ, M. *Slované*. Praha: Panorama, 1998. ISBN 80-7277-022-5.

BÍLÝ, J. *Základy etiky, estetiky a religionistiky*. Praha: Key publishing, 2009. ISBN 978-80-7418-014-9.

BLUMENTHAL- BARBY, K. a kol. *Kapitoly z thanatologie*. Praha: Avicenum, 1987. ISBN 080-528-7.

BOWLBY, J. *Ztráta: smutek a deprese*. Praha: Portál, 2013. ISBN 978-80-262-0355-1.

BŘÁZDA, R. *Srovnávací etika*. Praha: KLP, 2002. ISBN 80-85917-86-6.

BYDŽOVSKÝ, J., KABÁT, J. a kol. *Ošetrovatelství a sociální práce v paliativní péči*. Praha: Zdravotní ústav Most, z.ú., 2015. ISBN 978-80-905867-0-3.

CICHÁ, M. a kol. *Integrální antropologie*. Praha: Triton, 2015. ISBN 978-80-7387-816-0.

DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*. Praha: Volvox Globator, 2007. ISBN 978-80-7207-628-4.

DOHNALOVÁ, B. *Metodika identifikace kulturních artefaktů v krajině*. Brno: Mendelova univerzita, 2015. ISBN 978-80-7509-382-0.

DOROTÍKOVÁ, S. *Morálka a sociální soudržnost*. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, 2013. ISBN 978-80-7290-631-4.

FISCHER, O., MILFAIT, R. *Etika pro sociální práci*. Praha: Jabok, 2008. ISBN 978-80-904137-3-3.

FUNK, K. *Provázení stáří a umíráním*. Praha: Malvern, 2014. ISBN 978-80_87580-70-7.

GOSIOROVSKÝ, I. *Úvod do profesní etiky*. Kunovice: Evropský polytechnický institut, 2008. ISBN 978-80-7314-159-2.

HANUŠ, J., VYBÍRAL, J. *Evropa a její duchovní tvář*. Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006. ISBN 978-80-7325-071-3.

HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti*. Praha: Galén, 2007. ISBN 978-80-7262-471-3.

HÄRING, B. *Bioetika: Frei in Christus- Moraltheologie für Praxis des christlichen Legend*. Freiburg- Basel- Wien, 1981. ISBN nevedeno.

HRÁSKÁ, M. *Malý průvodce pro přátele a blízké okolí rodičů, kterým zemřelo dítě*. Praha: Dlouhá cesta, z. s. , 2016. ISBN nevedeno.

HENRIKSEN. J., O., VETLESEN A., J. *Blízké a vzdálené*. Boskovice: František Šalé-ALBERT, 2000. ISBN 80-8583-485-5.

HRDLIČKOVÁ, L. Smrt a pohřeb u Romů. *Dingir: časopis o současné náboženské scéně*, 2004, roč. 7, č. 1, s. 19-21.

JAKOBY, B. *Tajemství umírání*. Liberec: Dialog, 2006. ISBN 978-80-86761-42-8.

JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. eds. *Romové a Cikáni-neznámí i známí*. Praha: Leda, 2008. ISBN 978-80-7335-119-9.

JANKOVSKÝ, J. *Etika pro pomáhající profese*. Praha: Triton, 2003. ISBN 80-7254-329-6.

JELÍNKOVÁ, K. *Brožurka pro maminky po ztrátě miminka*. Brno, 2019. ISBN nevedeno.

JIRÁSKOVÁ, V. a kol. *Mezigenerační porozumění a komunikace*. Praha: Eurolex Bohemia, 2005. ISBN 80-86861-80-5.

KANT, I. *Základy metafyziky mravů*. Praha: Svoboda, 1976. ISBN nevedeno.

KAPLÁNEK, M. *Teologie a sociální práce: dvacet let dialogu*. Praha: Jabok, 2013. ISBN 978-80-904681-1-5.

KARLOVÁ, J. *Slavnosti a rituály jako zpráva o obrazu světa*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2013. ISBN 978-80-7465-076-5.

KERRIGAN, M. *Historie smrti. Pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha: Deus, 2008. ISBN 978-80-87087-55-8.

KOLEKTIV AUTORŮ. *Romové- O Roma. Tradice a současnost- Angoder the akának*. Brno: Svan Moravské zemské muzeum, 1999. ISBN 80-85956-14-4.

KOŘENEK, J. *Lékařská etika*. Praha: Triton, 2002. ISBN 978-80-7254-235-2.

KOVAŘÍK, P., FRAJROVÁ, B. *Klíč k českým hřbitovům*. Praha: Mladá fronta, 2013. ISBN 978-80-204-2984-1.

KRÁLÍKOVÁ, M. *Pohřební ritus 16. – 18. století na území střední Evropy*. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2007. ISBN 978-80-7204-566-2.

KROČILOVÁ, M. *Přístup laické veřejnosti k otázkám dárcovství*. Brno, 2007. Bakalářská práce Masarykova univerzita. Lékařská fakulta. Katedra ošetrovatelství. Vedoucí práce T. Dočkalová.

KUPKA, M. *Psychosociální aspekty paliativní péče*. Praha: Grada, 2014. ISBN 978-80-247-4650-0.

KUTNOHORSKÁ, J. *Etika v ošetrovatelství*. Praha: Grada, 2007. ISBN 978-80-247-2069-2.

KUZNÍKOVÁ, I. a kol. *Sociální práce ve zdravotnictví*. Praha: Grada, 2011. ISBN 978-80-2473-676-1.

KÜBLER- ROSS, E. *O dětech a smrti*. Praha: ERMAT, 2003. ISBN 80-903086-1-9.

KÜBLER- ROSS, E. *O smrti a umírání. Co by se lidé měli naučit od umírajících*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0911-9.

KÜBLER- ROSS, E. *Otázky a odpovědi o smrti a umírání*. Praha: Arica, 1974. ISBN 80-85878-12-7.

LANGHAMMEROVÁ, J. *Lidové zvyky: Výroční obyčeje z Čech a Moravy*. Praha: NLN, 2004. ISBN 80-7106-525-0.

- LUTOVSKÝ, M. *Hroby předků: Sonda do života a smrti starých Slovanů*. Praha: Academia, 1999. ISBN 978-80-200-0567-0.
- MACKOVÁ, M. *Sociální práce s umírajícími a pozůstalými*. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta zdravotnických studií, 2015. ISBN 978-80-260-8949-0.
- MACKŮ, F., MACKŮ, J. *Průvodce těhotenstvím a porodem*. Praha: Grada, 1998. ISBN 80-7169-589-0.
- MATOUŠEK, O a kol. *Encyklopedie sociální práce*. Praha: Portál, 2013. ISBN 978-80-262-0366-7.
- MATOUŠEK, O. a kol. *Metody a řízení sociální práce*. 3. vydání. Praha: Portál, 2013. ISBN 978-80-262-0213-4.
- MATOUŠEK O. *Slovník sociální práce*. Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-368-0.
- MÁTEL, A. a kol. *Etika sociálnej práce*. Bratislava: Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, 2010. ISBN 978-80-8927-185-6.
- MÁTEL, A., SCHAVEL, M., MUHLPACHR, P., ROMAN, T. *Aplikovaná etika v sociální práci*. Brno: Institut mezioborových studií, 2010. ISBN 978-80-87182-13-0.
- MICHLOVÁ, M. *Smrt a pohřby slavných aneb Poslední cesty osobností našich dějin*. Praha: Čas, 2016. ISBN 978-80-7475-168-4.
- MILFAIT, R. *Teologická etika*. Středokluky: SUSA, 2012. ISBN 978-80-86057-78-1.
- MISCONIOVÁ, B. *Péče o umírající. Hospicová péče*. Praha: Národní centrum domácí péče České republiky, 2015. ISBN 80-239-1915-6.
- MUNZAROVÁ, M. *Křesťanství a lidská práva*. Praha: Vyšehrad, 2002. ISBN 80-85959-89-5.
- MUNZAROVÁ, M. *Úvod do studia lékařské etiky a bioetiky*. 2. vydání. Brno: Masarykova univerzita, 2002. ISBN 80-210-3018-6.
- MUNZAROVÁ, M. *Vybrané kapitoly z lékařské etiky I.: Smrt a umírání*. Brno: Masarykova univerzita, 2002. ISBN 80-210-2417-8.
- MUNZAROVÁ, M. *Zdravotnická etika od A do Z*. Praha: Grada, 2005. ISBN 802-4710-24-2.

MURKOFF, H. *Co čekat v radostném očekávání*. Praha: Slovart, 2012. ISBN 978-80-7391-626-8.

MŮHLPACHR, P. *Sociální práce*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, Pedagogická fakulta, 2004. ISBN 80-210-3323-1.

NAHODIL, O., ROBEK, A. *České lidové pověry*. Praha: Orbis, 1959. ISBN neuvedeno.

NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3.

NEČASOVÁ, M. *Úvod do filozofie a etiky v sociální práci*. Brno: Masarykova univerzita, 2001. ISBN 80-210-2673-1.

NEŠPOROVÁ, O. Obřady loučení se zesnulými. Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby? *Sociální studia*, 2011, roč. 8, č. 2, s. 57-85.

NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro demokracie a kultury, 2013. ISBN 978-80-7325-320-2.

NEŠPOROVÁ, O. Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století. *Soudobé dějiny*, 2007, roč. 14, č. 2-3, s. 354-378.

NEŠPOROVÁ, O. Století proměn v pohřbívání: Od církevního uložení do země ke zpopelnění bez obřadu. *Český lid*, 2013, č. 2, s. 183-204.

ONDOK, J. P. *Bioetika. Biotechnologie a biomedicína*. Praha: Triton, 2005. ISBN 80-7254-486-1.

ONDRAČKA, L., KROPÁČEK, L., HALÍK, T. a kol. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*. Praha: Cesta domů, 2010. ISBN 978-80.904516-3-6.

OPATRŇÝ, M. *Sociální práce a teologie: inspirace a podněty sociální práce pro teologii*. Praha: Vyšehrad, 2014. ISBN 978-80-7429-408-2.

PARKES, C., M., RELF, M., COULDRICK, A. *Poradenství pro smrtelně nemocné a pozůstalé*. Přeložil P. PŠEJA. Praha: Společnost pro odbornou literaturu, 2007. ISBN 978-80-87029-23-7.

PAZDERA, L., KRÁLOVCOVÁ, M. *Když zemře miminko*. Uhlířské Janovice: Nadační fond Klíček, 2018. ISBN 978-80-905881-2-7.

PICHAUD, C., THAREAU, I. *Soužití se staršími lidmi*. Praha: Portál, 1998. ISBN 80-7178-184-3.

- PLACHETKA, J. *Velká kniha citátů a přísloví*. Praha: Academia, 1999. ISBN 978-80-2000-712-4.
- POKŘIVČÁK, T. a kol. *Chirurgie*. Praha: Triton, 2014: ISBN 978-80-7387-702-6.
- ROTTER, H. *Důstojnost lidského života*. Praha: Vyšehrad, 1999. ISBN 80-7021-302-7.
- RENÖCKL, H. *Etické, kulturní a náboženské aspekty transplantační medicíny*. In *Veritas liberalit vos*. České Budějovice, 2004, s. 139-149. ISBN 80-7040-680-1.
- SCHUMACHER, J. Anmerkungen zur Frage der Organspende und der Organtransplantation. *Theologisches Katolische Monatschrifts*. 2008, 38 Nr 11/12, S. 343-368.
- SÍGL, M. *Co víme o smrti*. Praha Olympia, 2017. ISBN 978-80-7376-466-1.
- STADELMANN, I. *Zdravé těhotenství, přirozený porod: citlivý průvodce těhotenstvím, porodem, šestineděním a kojením, který nabízí ověřené praktické návody, jak v těchto obdobích využít bylinek, homeopatických přípravků a éterických olejů*. 3. vydání. Přeložil B. TOMEČKOVÁ. Praha: One Woman Press, 2009. ISBN 978-80-86356-50-1.
- STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. a kol. *Pohřbívání a hřbitovy*. Praha: Wolters Kluwer ČR, 2011. ISBN 978-80-7357-680-6.
- STUDENT, J. CH., MUHLUM, A., STUDENT, U. *Sociální práce v hospici a paliativní péči*. Praha: HaH Vyšehradská, 2006. ISBN 80-7319-059-1.
- SVATOŠOVÁ, M. *Hospice a umění doprovázet*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2010. ISBN 978-80-7195-580-1.
- SÝKOROVÁ, D. *Autonomie ve stáří: Kapitoly z gerontosociologie*. Praha: SLON, 2007. ISBN 978-80-86429-62-5.
- ŠÍŠKOVÁ, T. *Menšiny a migranti v České republice*. Praha: Portál, 2001. ISBN 80-7178-648-9.
- ŠORM, A. *Náhrobní nápisy*. Týn nad Vltavou: Ondřej Junek, 1941. ISBN nevedeno.
- ŠPAŇHELOVÁ, I. *Prázdná kolébka: jak překonat ztrátu dítěte před porodem nebo těsně po něm*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-2620942-3.
- ŠPATENKOVÁ, N. *Jak řeší krizi moderní žena*. Praha: Grada, 2006. ISBN 80-247-1202-4.

ŠPATENKOVÁ, N. et al. *O posledních věcech člověka. Vybrané kapitoly z thanatologie*. Praha: Galén, 2014. ISBN 978-80-7492-138-4.

ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*. Praha: Grada, 2008. ISBN 978-80-247-1740-1.

ŠRAJER, J. Lidská důstojnost a sociální práce. *Sociální práce/sociálna práca*. 2006, roč. 2, s. 109-113. ISSN 1213-6204.

THOMASMA, D., C., KUSCHNER, T. *Od narození do smrti: Etické problémy v lékařství*. Praha: Mladá fronta, 2001. ISBN 80-204-0883-5.

TŘEŠKA, V. a kol. *Transplantologie pro mediky*. Praha: Galén, 2002. ISBN 80-246-0331-4.

UNGER, J. *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko- archeologické perspektivy*. Brno: Nauma, 2006. ISBN 80-86258-59-9.

VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály*. Praha: NLN, 1997. ISBN 80-7106-178-6.

VORLÍČEK, J. a kol. *Paliativní medicína*. Praha: Grada Publishing, 2004. ISBN 80-247-0279-7.

ZEMAN, M., KRŠKA, Z. a kol. et al. *Chirurgická propedeutika*. 3. Vydání. Praha: Grada Publishing, 2011. ISBN 978-80-247-3770-6.

ZLATOHLÁVKOVÁ, B. *Viabilita plodu a novorozence*. Aktuální Gynekologie a Porodnictví. 2011, č. 3, s. 47-51. ISSN 1803-9588.

INTERNETOVÉ ZDROJE:

Epravo. *Právní úprava lidského těla po smrti* [online]. Praha: © EPRAVO.CZ: 1999-2022. [cit. 9. 12. 2021]. Dostupné na WWW: <https://www.epravo.cz/top/clanky/pravni-uprava-lidskeho-tela-po-smrti-103480.html>

LOSOVÁ, P. *Vietnamci asi neumírají*. [online]. [cit. 6. 1. 2022]. Dostupné na WWW: https://www.decinsky.denik.cz/zpravy_region/vietnamci-asi-neumiraji200080723.html

Meta, o.p.s., *Informace pro učitele*. [online]. [cit. 6. 1. 2022]. Dostupné na WWW: <https://www.inkluzniskola.cz/sites/default/files/uploaded/Vitenam.pdf>.

Národní soustava povolání. Otevřená a všem dostupná databáze povolání spravovaná MPSV ČR. *Hrobník*. [online]. Ministerstvo práce a sociálních věcí, ©2017. [cit. 5. 1. 2022]. Dostupné na WWW: <https://www.nsp.cz/jednotka-prace/hrobnik.html>

Pohřební ústav města České Budějovice. *Služby pohřební služby*. [online]. Alistra.cz, ©2011 [cit. 25. 9. 2021]. Dostupné na WWW: <https://www.krematorium.cz/pohrebni-sluzba/sluzby.html>

Pohřební služba Prachatice. *Služby*. [online]. Webnode, ©2013. [cit. 5. 10. 2021]. Dostupné na WWW: <https://pohrebni-sluzba-pt.cz/sluzby>

Sacrosanctum Concilium, čl. 32. [online]. [cit. 13. 1. 2022]. Dostupné na WWW: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_cs.html

ŠPATENKOVÁ, N. *Desatero pro pozůstalé*. [online]. Praha: Perinatální ztráta- Unie porodních asistentek, z. s., ©2022. [cit. 23. 2. 2022]. Dostupné na WWW: <https://www.perinatalniztrata.cz/kniha/dlouha/cesta.html>

ŠRAJER, J. *Lidská důstojnost. Pracovní, nekorigovaný text. Určen pouze ke studijním účelům*, získáno ze studijního portálu: Teologické fakulty v Českých Budějovicích [online]. [cit. 11. 8. 2021]. Dostupné na WWW: <http://www.tf.jcu.cz/katedry/ket/vyuka/srajer/ZS/lidskadustojnost/prS>

Umírání. Informační a diskuzní portál. *Úmrtí v domácnosti a organizace pohřbu*. [online]. Praha: Cesta domů, ©2004 [cit. 23. 7. 2021]. Dostupné na WWW: <http://www.umirani.cz/rady-a-informace/umrti-v-domacnosti-a-organizace-pohrbu>

LEGISLATIVNÍ DOKUMENTY:

ČESKÁ REPUBLIKA. Vyhláška Ministerstva zdravotnictví ČSSR 11/1988 § 2, ve znění platném k 21. 10. 2021.

ČESKÁ REPUBLIKA. Zákon č. 285/2002 Sb., o darování, odběrech a transplantacích tkání a orgánů a o změně některých zákonů (transplantační zákon), ve znění platném k 10. 12. 2021.

ČESKÁ REPUBLIKA. Zákon č. 256/2001 Sb., o pohřebnictví a o změně některých zákonů, ve znění platném k 22. 11. 2021.

ČESKÁ REPUBLIKA. Zákon 193/2017 Sb., kterým se mění Zákon 256/2001 Sb. o pohřebnictví a o změně některých zákonů, ve znění platném k 23. 2. 2022.

ČESKÁ REPUBLIKA. Zákon č. 372/2001 Sb., o zdravotních službách a podmínkách jejich poskytování, ve znění platném k 25. 10. 2021.

ABSTRAKT

VIKTOROVÁ, N. *Etické aspekty zacházení s těly zesnulých*. České Budějovice 2022. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Teologická fakulta. Katedra teologických věd. Vedoucí práce ThLic. M. Vlčková, Th.D.

Klíčová slova: pohřeb, pohřbívání, hřbitovy, hrobník, pohřební služby, pohřby v minulosti, pohřby v současnosti, etika, morálka, autonomie, lidská důstojnost, lidská práva, sociální práce, sociální pracovník, dárcovství orgánů, transplantace, nenarozené děti, zemřelé děti

Diplomová práce se zabývá etickými aspekty, které můžeme identifikovat při zacházení s těly zesnulých. Popisuje, jak je se zesnulým tělem zacházeno s ohledem na lidskou důstojnost nebo lidská práva. Ukazuje, jak se zacházelo se zemřelým tělem v minulosti, jak vypadal pohřební obřad i pohřbívání ostatků. Zabývá se také hodnocením přístupu k mrtvému tělu v současnosti. Jsou zde popsány úkony po úmrtí, dále pak podoba pohřbu, pohřebních služeb či hřbitovů. Okrajově se zabývá pohřebními zvyklostmi u vybraných etnických menšin žijících na našem území. Zvláštní prostor je zde věnován zacházení se zemřelými dětmi, možnostem jejich pohřbení a rozloučení rodičů. Dále jsou zde předneseny etické otázky u problematiky dárcovství orgánů.

ABSTRACT

The ethical aspects of body treatment of the deceased persons

Keywords: funeral, burial, cemeteries, gravedigger, funeral services, funerals in the past, funerals in the present, ethics, morality, autonomy, human dignity, human rights, social work, social worker, organ donation, transplantation, unborn children, deceased children

The diploma thesis deals with the ethical aspects we can identify when dealing with bodies of the deceased. It describes how the deceased body is treated with respect to human dignity or human rights and also shows how the deceased's body was treated in the past and how funeral ceremonies and burials of the human remains looked like. It also deals with the evaluation of the approach to dead body these days. The procedures after death are described as well as the forms of funeral, funeral services or cemeteries. The thesis marginally deals with the funeral customs of selected ethnic minorities living in our territory. A special area is dedicated to the treatment of deceased children, the possibilities of their burial and farewell to their parents. Ethical issues in the field of organ donation are presented here also in the end.